

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1 (31 Temmuz/July 2024): 049-081

Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) et-Telvîh Adlı Eserine Buhârî Şerhlerinde Yapılan Atıfların Tahlili*
The Analysis of References to Mughaltay ibn Qalij's (d. 762/1361) Book al-Talvih in Bukhari Commentaries

Ali Ramazan Arif

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Hadis
Ana Bilim Dalı

Graduate Student, Kayseri University, Institute
for Social Sciences, Basic Islamic Sciences, Department
of Hadith

Kayseri, Türkiye

aliramazanarif9854@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2925-5977>

Halil İbrahim Turhan**

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Hadis Ana Bilim Dalı

Assoc. Prof., Kayseri University,
Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Department of Hadith

Eskişehir, Türkiye

hibrahim.turhan@ogu.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-7219-9632>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Haziran 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Temmuz 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2024

Atıf / Citation

Arif, Ali R. - Turhan, Halil İ. "Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) et-Telvîh Adlı Eserine Buhârî Şerhlerinde Yapılan Atıfların Tahlili". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz/July 2024), 49-81.

<https://doi.org/10.54122/umde.1499743>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Halil İ. Turhan-Ali R. Atıf).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektas Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Yazar Katkıları / Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: ARA (%50), HİT (%50)

Veri Toplanması / Data Collection: ARA (%70), HİT (%30)

Veri Analizi / Data Analysis: ARA (%30), HİT (%70)

Makalenin Yazımı / Writing up: ARA (%50), HİT (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: ARA (%50), HİT (%50)

* Bu makale, Halil İbrahim Turhan danışmanlığında Ali Ramazan Arif tarafından hazırlanan *Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) Hadis Şerhçiliği* (Kayseri: Kayseri Üniversitesi, 2024) başlıklı yüksek lisans tezi verilerinden üretilmiştir / This article is based on the master's thesis entitled *Mughaltay ibn Qalij's (d. 762/1361) Hadith Commentary* (Kayseri: Kayseri University, 2024), prepared by Ali Ramazan Arif under the supervision of Halil İbrahim Turhan.

** Sorumlu Yazar/Corresponding author

Öz

Hadis şerhçiliği, rivayetlerin isnad ve metin açısından analiz edilip yorumlandığı bir bilgi birikim sürecidir. Geniş bir dönemi kapsayan; tahkik, tenkit ve ikmal yöntemleriyle yürütülen bu faaliyetler müstakar şerh metinlerinin teşekkülünü sağlamıştır. Bir şerhin sonraki dönem eserlerinin yazımına etkisini belirlerken kullanılabilir en önemli veri ise atıflardır. Bir eserin alıntılama yoluyla kendisinden söz ettirmesi, onun âlimler tarafından kabul görüldüğünün bir göstergesidir. Kâhire’de yaşamış ve dönemin önemli hadis hafızlarından biri olan Moğultay b. Kılıç’ın (öl. 762/1361) *Sahîhu’l-Buhârî* şerhi *et-Telvîh*, hadis şerh literatüründe önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma, Hanefî şârihlerce yazılan ilk şerhlerden biri olma özelliğini taşıyan *et-Telvîh*’in hadis şerh literatüründeki etkisini, esere yapılan atıflar üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bu hedefle, öncelikle Moğultay’ın talebesi İbnü’l-Mülakkin’in (öl. 804/1401), İbn Hacer’in (öl. 852/1449) ve Aynî’nin (öl. 855/1451) Buhârî şerhleri incelenmiştir. İbnü’l-Mülakkin’in eseri ile müderris-talebe münasebetinin, İbn Hacer’in kitabıyla mezhep farklılığının ve Aynî’nin kaleme almış olduğu çalışması ile aynı mezhebe aidiyetin atıflara nasıl yansıdığı gözlemlenmiştir. Hint alt kıtası dönemi şerhlerinin incelenmesiyle de diğer hadis şerh ekollerine etkisinin boyutu ortaya konmaya çalışılmıştır. İbnü’l-Mülakkin’in hocasından alıntılarının az olduğu ve onun eserinin adına doğrudan atıf yapmadığı, diğer iki şârihin ise farklı ifadelerle ona çokça iktibaslarla buldukları görülmüştür. Diğer ekollerde ise Moğultay’ın referanslarına çok az rastlanmıştır. *et-Telvîh*e atıfta bulunan şârihler muallak rivayetlerden isnat meselelerine, ravî kimlik bilgisinden tahrîc bilgisine, hadis metninin tespitinden siyer ve bâb başlığına kadar çok farklı konularda göndermelerde bulunmuşlardır. Bu durum Moğultay’ın hadis ilminin neredeyse tüm alanlarıyla ilgili farklı âlimlerden atıf aldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Şerhçiliği, Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh*, *Fethu’l-bârî*, *‘Umdetü’l-kârî*, *et-Tavzîh*.

Abstract

In hadith commentary, narrations are examined and evaluated according to isnad and text as part of a process of knowledge acquisition. Authentic commentary texts have been formed as a result of these extensive and multi-period endeavors that employ the methods of tahqiq, tankît, and ikmâl. The most important data that can be used to determine the impact of a commentary on the writing of later works is citations. When a work is mentioned through citations, it indicates its acceptance by scholars. Al-Talwîh, the commentary on Sahîh al-Bukhârî by Mughaltay ibn Qalij (d. 762/1361), who lived in Cairo and was one of the most important hadîth hafiz of the period, has an important place in the hadîth commentary literature. This study aims to analyze the impact of al-Talwîh, which is one of the first commentaries written by Hanafî commentators, on hadîth commentary literature through the citations to the work. To this end, the commentaries on al-Bukhârî by Mughaltay's student Ibn al-Mulakkin (d. 804/1401), Ibn Hajar (d. 852/1449), and Aynî (d. 855/1451) are analyzed in this study. The citation of Ibn al-Mulakkin's work reflects the relationship between scholar and student, Ibn Hajar's work reflects the difference of sect, and al-‘Aynî's work reflects the belonging to the same sect. By examining the commentaries of the Indian subcontinent period, the extent of its influence on other schools of hadith commentary is going to be revealed. I have observed that Ibn al-Mulakkin's quotations from his teacher were few and he did not directly refer to the name of his work, while the other two commentators quoted him a lot with different statements. The commentators who referred to al-Talwîh made citations to a wide variety of topics ranging from muallak narrations to isnâd issues, from rāwî identity information to tahrîj information, from the determination of the hadith text to siyar and bâb titles. This shows that Mughaltay received citations from different scholars on almost all fields of hadith.

Key Words: Hadîth, Hadith Commentary, Mughaltay ibn Qalij, al-Talwîh, Fath al-bari, ‘Umdat al-qari, al-Tawdîh.

Giriş

Bir ilmî çalışmanın sonraki literatürün oluşumuna olan katkısı ve kaynaklık değerinin tespiti onun kıymeti ve âlimler nezdinde itibar seviyesini belirlemede yardımcı olan temel ölçütlerden kabul edilebilir. Eserin tesir gücü ve diğer kitaplara etkisi, ona yapılan atıfların yoğunluğu ve niteliğiyle doğru orantılıdır. Bu nedenle eserin değerlendirilmesinde atıf

analizleri de anlamlı bir yorumlama aracıdır. Moğultay'ın şerhlerinin, hem hadis metinlerinin anlaşılmasına katkı sağlaması hem de literatürün gelişimine olan etkisi dolayısıyla, bu kriterler doğrultusunda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu hususta modern dönemde Moğultay ve eserlerine yönelik çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. İbrahim Tozlu'nun “Moğultay b. Kılıç (öl.762/1361) ve Hadis İlmindeki Yeri” kitabı;¹ Moğultay'ın biyografisini, eserlerinin muhtevisini ve onun Hadis alanına yapmış olduğu katkıları geniş bir şekilde ele almaktadır. Tez, Moğultay'ın hadis şerhlerini yazarken izlediği metodu kısmen de olsa örneklerle açıklamaktadır. Tozlu'nun “Özellikleri ve Metodu İtibari ile İbn Mâce'nin İlk Şerhi *el-İ'lâm*” isimli makalesi² ise Moğultay'ın *el-İ'lâm* eserindeki şerh yöntemini şekilsel olarak anlatmaktadır. Moğultay'la ilgili diğer bir çalışma ise Güllü Yıldız'ın “Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) *ez-Zehrü'l-Bâsim* Adlı Eseri” başlıklı doktora tezidir.³ Bu çalışma biyografisi ve “siyer şerhi eserindeki hadis kaynakları” başlığı dışında genelde siyer ilminde haşiye kültürü ve bu alanda Moğultay'ın kaleme aldığı haşiyesi *ez-Zehrü'l-Bâsim* ile alakalıdır.⁴

Arapçada Moğultay b. Kılıç hakkında yazılan en geniş çalışma Ahmed Hâc Abdurrahman Muhammed'in “el-Hâfiz Moğultây ve cühûdühu fî ilmi'l-hadîs” isimli doktora tezidir.⁵ Söz konusu çalışma Moğultay'ın biyografisi ve hadis alanında yazdığı eserler olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Hadis alanında yazdığı eserlerden bahsettiği kısımda *et-Telvîh* ve *el-İ'lâm* şerhlerinde izlediği hadis şerh metotlarından bahsetmektedir. *et-Telvîh*'ten zikrederken onun Buhârî şerhleri arasındaki konumunu sınırlı bir takım alıntı örnekleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Makalemizi tezin ilgili kısmından ayıran özelliği İbnü'l-Mülakkın, İbn Hacer ve Aynî'nin ve bazı şârihlerin Moğultay'dan yaptığı alıntılarının tamamı tespit edilmeye çalışılmış, konu bazlı kategorize edilmiştir. Böylece *et-Telvîh*'in sonraki dönem Buhârî şerhlerinin içeriğine etkisi nicelik ve nitelik bakımından incelenmiştir. Yûsuf b. Abdullah b. Hammûd'un⁶ ve Fahd b. Muhammed b. Abdullah el-Mâcîtin⁷ makaleleri, Moğultay'ın İbn Mâce'ye yazdığı şerhi incelemekte ve izlediği şerh

¹ İbrahim Tozlu, *Moğultay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Nizâmiye Akademi, 2017).

² İbrahim Tozlu, “Özellikleri ve Metodu İtibari ile İbn Mâce'nin İlk Şerhi el-İ'lâm”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* Ocak (2017), 38-64.

³ Güllü Yıldız, *Siyerde Şerh-Hâşiye Geleneği: Moğultay b. Kılıç Örneği* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

⁴ Yıldız, *Siyerde Şerh-Hâşiye Geleneği: Moğultay b. Kılıç Örneği*, 286-293. Yıldız söz konusu çalışmasından sonra “Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361)” isimli, Moğultay'ın hayatından, eserlerinden ve siyer ilmine katkısından bahseden muhtasar bir kitap telif etmiştir. Güllü Yıldız, *Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022).

⁵ Abdurrahman Muhammed Ahmed Hâc, *el-Hâfiz Moğultây ve cühûdühu fî ilmi'l-hadîs* (Suudi Arabistan: Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1419).

⁶ Yûsuf b. Abdullah İbn Hammûd, “Menhecü'l-İmâm el-Hâfiz Alâuddîn Moğultay el-Hanefî fî şerhihi li Sünen-i İbn Mâce”, *Mecelletü'l-kıraat ve'l-ma'rife* Eylül (2010), 142-185.

⁷ Fahd b. Muhammed İbn Abdülmâcid, *Menhecü Moğultay fî Şerhihi li-Süneni İbn Mâce* (Suudi Arabistan: Câmiattü'l-Melik Suud).

metodunu ortaya koymaktadır. Ancak Moğultay'ın *et-Telvîh* adlı şerhiyle ilgili onun gelenekteki konumu ve sonraki dönem hadis şerhlerinin oluşumuna katkısı konusunda yeterli araştırma yapılmamıştır. Bu çalışma ile söz konusu eksikliğin kısmen de olsa giderilmesi amaçlanmaktadır.

Dijital hadis programlarında yapılan taramalarda *el-Î'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm'*dan ziyade *et-Telvîh* şerhinin âlimler tarafından daha çok ilgi gördüğü tespit edilmiştir. Bunun temel sebebi *et-Telvîh*'in *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine yapılmış bir şerh olmasından kaynaklandığı aşikârdır. Nitekim klasik dönemde İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *es-Sünen*'i üzerine yine benzer bir şekilde yoğun bir ilginin olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı Moğultay'ın sonraki dönem şerh metinlerindeki yansımaları *et-Telvîh* üzerinden belirlenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda önemli Buhârî şerhlerinden İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmi'î's-sahîhî*, İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*si ve Aynî'nin (öl. 855/1451) *Umdetü'l-kârî*si incelenmiştir. Ayrıca bu şerhlerin Memlükler dönemi eserleri olması hasebiyle *et-Telvîh*'in diğer şerh ekollerine etkisini analiz etmek için Hint alt kıtası ve Moğultay'a atıf yaptığı tespit edilen hadis şerhleri de analiz edilmiştir. Hadis şerh edebiyatında önemli bir yere sahip olan söz konusu eserler, Moğultay'ın *et-Telvîh*'inden sonra telif edilmeleri sebebiyle onun şerh metodundan nasıl etkilendiklerini anlamak için önemli referanslardır. Klasik dönem müellifleri kaynaklarına farklı şekillerde atıfta bulunabilmektedir. Bu amaçla yukarıda adları geçen eserlerin önemli bir kısmı okunarak Moğultay'a atıfta bulunma şekilleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından el-Mektebetü's-Şâmile programından istifade edilerek referans oranları tespit edilmiştir. Yapılan taramalar sonucunda İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh* eserinde hocasına atıfta bulunduğu ve şerhinin temel kaynakları arasında zikrettiği görülmüştür. Bunun yanı sıra İbnü'l-Mülakkın'ın da talebesi olan ve aynı coğrafyada yetişen İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*sinde belirli bir sayının üzerinde Moğultay'dan iktibaslar yapmaktadır. Onunla aynı dönemde ve aynı bölgede yaşayan ve Moğultay'ın mezhebine mensup olan Aynî'de de *et-Telvîh* eserine ve Moğultay'a yoğun atıfta bulunduğu gözlemlenmiştir. Moğultay ve söz konusu şerhinden kısaca bahsedildikten sonra tespiti yapılan alıntılardan bahsedilecektir.

1. Moğultay b. Kılıç ve Buhârî Şerhi

Ebû Abdillâh Alâuddin Moğultay,⁸ Bahrî Memlûkler döneminde Kahire’de doğmuştur.⁹ İlim tahsilini Kahire’de gerçekleştiren Moğultay hadis otoriteleri tarafından “asrın imamı” ve “muhaddislerin şeyhi” lakaplarıyla anılmış bir Türk Hanefî âlimdir. Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Dakîkul’îd (öl. 702/1302), Debûsî (Debâbîsî) olarak bilinen Yûnus b. İbrâhim el-Kinânî (öl.729/1329), İbn Seyyidünnâs (öl. 734/1334), Ebü’l-Meâlî el-Kazvînî, (öl. 739/1338) Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî (öl. 742/1341) ve pek çok âlimden lügat, muhtelefü’l-hadîs, ricâl ilmi, ensâb, hadîs usulü ve fıkıh alanlarında dersler almıştır.¹⁰ Katıldığı bu ilim halkaları vesilesiyle belli bir birikime ulaşan Moğultay farklı medreselerde zaman zaman müderrislik yapmıştır. İlim tahsili ve talebe yetiştirme gayretinin yanında eser telif etme hususunda da gayretli olan Moğultay yüzlerce çalışma kaleme almıştır.¹¹ Bu makalede hadis şerhi olan *et-Telvîh*’in sonraki dönem Buhârî üzerine şerh kitaplarına referans değeri alıntılar yoluyla belirlenmeye çalışılacaktır.

et-Telvîh, Buhârî’nin *el-Câmi’us-sahîh* eseri üzerine yapılan hadis şerhlerindedir. Yirmi cilt olarak yazıldığı bilinmektedir. Moğultay hadis şerhine öncelikle tahrir bilgisi ve senet değerlendirmesi ile başlamaktadır. Sonrasında fıkıh ve hadis ilmine dair paylaşılmasını uygun gördüğü konulardan bahseder. Son olarak da metinde yer alan garip ifadelerden ve manalarından lügatçıların görüşlerinden ve kendi yorumundan bahseder. Eserin çoğunda böyle bir metot izleyen Moğultay özellikle hadislerin muttasıl varyantlarını tespit etmeye gayret etmiş ve aktardığı görüşlerin kaynaklarını da çoğunluklu zikretmeye çalışmıştır. *et-Telvîh* kaynak zenginliğinin yanı sıra günümüze geldiği henüz tespit edilemeyen eserlerden yapmış olduğu aktarımlarla sonraki nesille geçmiş birikim arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Moğultay’ın meşhur talebesi olan İbnü’l-Mülakkın, şerhini kaleme alırken Kutbuddin el-Halebî’nin (öl. 735/1335) *el-Bedrü’l-münîr* eserini ve Moğultay’ın *et-Telvîh* şerhini temel almış ve bu eserler üzerinden şerhini geliştirmiştir.¹² Henüz matbu olmayan ve

⁸ Moğultay’ın ismi değişik kaynaklarda farklı zabıtlarla zikredilmektedir. Muğaltay, Muğlatay veya Muğultay şeklinde kaydedilmiştir. Bâbasının adı olan Kılıç kelimesi içinde yanlış da olsa farklı telaffuz edilmiştir. Bu tezde ise müellifin adının yazımı için Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde “Moğultay b. Kılıç” maddesindeki yazımı tercih edilmiştir. Daha detaylı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Moğultay b. Kılıç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005); Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 51-52.

⁹ Moğultay’ın doğum tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. 690/1292 veya bunlardan sonraki başka bir vakitte doğduğundan da bahsedilmektedir. Talebelerinin de aktardığı üzere tercih edilen tarih 689/1290’dır. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 53.

¹⁰ Moğultay’ın hocaları ve okuduğu eserler için bk. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 65-81; Yıldız, *Siyerde Şerh-Haşiye Geleneği: Moğultay b. Kılıç Örneği*, 151-164.

¹¹ Kandemir, “Moğultay b. Kılıç”, 30/229-231.

¹² Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 132-134.

günümüze sadece bir kısmının ulaştığı bilinen bu şerh,¹³ İbnü'l-Mülakkın'ın şerhi başta olmak üzere diğer şerhlerin oluşum süreçlerine önemli bir etki yapmıştır. Moğultay'a ve Buhârî şerhine yapılan atıflar aracılığıyla bu eserin özellikle sonraki dönem eserlere etkisi ve katkısı detaylı bir şekilde incelenecek ve bu şerhin hadis şerh edebiyatı alanındaki önemine vurgu yapılacaktır.

2. İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh* Şerhinde Doğrudan veya Dolaylı Olarak Moğultay'a Yaptığı Atıfların Analizi

et-Telvîh'in, İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh* eseri üzerindeki etkisinin analiz edilmesi iki temel nedenden ötürü önem arz etmektedir. İlki İbnü'l-Mülakkın, Moğultay'ın meşhur talebelerinden birisi olmasıdır. Bu durum, hoca-talebe ilişkisinin hadis şerhçiliğine nasıl bir etkisinin olduğunu ortaya koyacaktır. İkincisi ise *et-Tavzîh*, yazım tarihi itibarıyla yakın bir dönemde kaleme alınmış olmasıdır. Bu ise sonraki dönem içinde *et-Telvîh*'in şerh metinlerinin oluşumuna olan katkısını gözler önüne serecektir.

Bir müellif eserinde atıf yapacağı zaman genelde ya eser veya müellif ismini zikreder. Bu bağlamda İbnü'l-Mülakkın'ın şerhinde *et-Telvîh*'in izleri, “Alâüddîn”, “*et-Telvîh*” ve “Sâhibü't-*Telvîh*” ifadeleriyle tarama yapılarak bulunmaya çalışılmıştır. İbnü'l-Mülakkın'ın zikredilen ibarelerden sadece “Hocamız Alâüddîn” ifadesiyle Moğultay'a on üç yerde gönderme yaptığı tespit edilmiştir. Ancak İbnü'l-Mülakkın eserinin sonunda “hocamız Kutbuddin el-Halebî” ve “hocamız Alâüddîn Moğultay” ifadelerini kullanarak şerhinin oluşumunda iki şârihin eserlerini temel aldığı, birtakım ilaveler ve tahkiklerle eserini yazdığını ifade eder.¹⁴ Bu veriler göz önünde bulundurulduğu zaman onun *et-Telvîh*'ten daha fazla istifade etmiş olması gerektiği kanaati ortaya çıkmıştır. Bu tespit, *et-Tavzîh*'de *et-Telvîh*'n etkisini farklı yöntemlerle belirlemeye yönelik araştırmalar yapılmasına neden olmuştur.¹⁵

et-Tavzîh incelenirken eserin muhakkiki tarafından, Moğultay'dan alıntı yapan diğer şerh kitaplarını referans göstererek dipnotta İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay ile aynı fikirde olduğu meselelere vurgu yaptığı görülmüştür. Bu tür konulara namazda sağ elin, sol bilek

¹³ Moğultay'ın *et-Telvîh* şerhinin yazma nüshalarına “Mevsû'atü *Sahîhi'l-Buhârî*” adı ile yürütülen bir proje ile ulaşılmıştır. *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine yapılan her türlü çalışmayı neşretme amacı güden proje hakkında bk. <https://www.bukhari-pedia.net/>. Bu proje kapsamında *et-Telvîh*'in yazma nüshalarına ulaşılmıştır. 242 varaklı yazma nüshası Pakistan kütüphanelerinde, 151 ve 165 varaklı iki farklı yazma nüshası Britanya Müzesinde, 328 varaklı diğer bir yazma nüshası Süleymaniye kütüphanesinde ve son olarak 25 varaklı beşinci nüshası ise Bağdat'ta Vakıflar Bakanlığında olduğu belirtilen beş yazma nüshasına erişilmiştir.

¹⁴ Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh* (Dimeşk: Daru'n-Nevâdir, 1429), 33/601.

¹⁵ Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 132-134.

üzerine konulması ile ilgili bir hadisin râvîsinin kimliğine dair İbnü'l-Mülakkın'ın açıklamaları örnek teşkil edebilir. Buhârî, bu hadisi farklı bir lafızla İsmâil'den de rivayet etmiştir.¹⁶ Moğultay, senette adı geçen kişinin İsmâil b. İshâk olduğunu iddia etmektedir. İbnü'l-Mülakkın de onun bu görüşünü destekleyerek hocasının adını zikretmeksizin senetteki İsmâil'in İsmâil b. İshâk olduğunu belirtir.¹⁷ İbnü'l-Mülakkın'ın bu şekilde şerhinde hocasının adını zikretmeksizin benzer görüşleri aktarması aslında *et-Telvîh*'in *et-Tavzîh* şerhine görünenden daha fazla katkı sağladığının düşünülmesine sebep olmaktadır. Aynı zamanda İbnü'l-Mülakkın *et-Telvîh* nüshasını inceleme fırsatı bularak müstensih hatalarını en aza indirmiştir.¹⁸

et-Tavzîh muhakkikinin uyguladığı yöntem gibi Aynî ve İbn Hacer'in Moğultay'a yaptığı atıflar içerisinde İbnü'l-Mülakkın'ın hocası Moğultay ile zikredildiği yerler incelenerek *et-Telvîh*'in bu eserin içeriğine olan etkisi daha detaylı analiz edilmiştir. Her ne kadar İbnü'l-Mülakkın hocasının adını zikretmese de benzer açıklamalarda bulunması sebebiyle ondan etkilendiği düşünülmüştür. Nitekim böyle yerlerde İbn Hacer ve Aynî; İbnü'l-Mülakkın'ın hocasının izinden gittiğine ve onunla aynı görüşü paylaştığına vurgu yapmaktadırlar. Meselenin daha iyi kavranabilmesi için her iki şerhten birer örnek verilebilir. Buhârî, Resûlullah'ın hayvanları hedef olarak kullananlara lanet ettiğini anlatan hadisi mütâbî' olarak Süleyman isimli bir râvîden nakletmektedir.¹⁹ Moğultay söz konusu senette adı geçen Süleyman'ın Ebû Dâvûd et-Tayâlisî olduğu görüşündedir. İbn Hacer, bu hususta hocası İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay'la aynı görüşte olduğunu ifade eder.²⁰ Aynî '*Umdetü'l-kârî*'de "bir kişiden" ifadesi ile kimliği mübhem bırakılan râvî hakkında²¹ Moğultay ve İbnü'l-Mülakkın'ın bu kişinin Hişam b. Hassan el-Kurdûsî olduğuna dair ortak görüşlerini aktarmaktadır.²²

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, el-Câmiu's-sahîh, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001). "Ezan", 87, (No. 336).

¹⁷ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 6/637.

¹⁸ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 13/204.

¹⁹ Buhârî, "Zebâih ve's-Sayd", 25, (No. 414).

²⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dımaşk: Darü'l-Feyhâ', 1421), 9/644. İbn Hacer'in şerhinde İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay ile aynı görüşe sahip olduğunu belirttiği yerlere ilişkin diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/79, 4/98, 6/410, 8/56, 12/104.

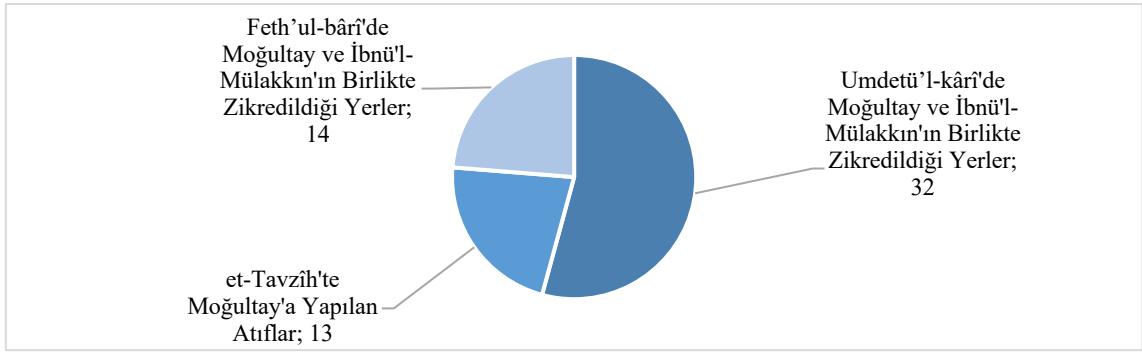
²¹ Buhârî, "Fiten", 10, (No. 687).

²² İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 32/326. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1421, 230,231. Diğer örnekler için bk. Ebü Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, '*Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*' (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî), 3/250, 3/260, 8/165, 10/81, 17/144, 19/105.

Mezkûr iki eserde yapılan taramalar neticesinde İbnü'l-Mülakkın'ın hocasıyla aynı görüşte olduğu kırk altı atıf tespit edilmiştir. Böylece iki farklı yöntemle yapılan inceleme neticesinde *et-Tavzîh*'te Moğultay'dan yapılan alıntı miktarı 59'a ulaşmaktadır.

et-Tavzîh'te Moğultay'a yapılan göndermeler ve her iki şerhte İbnü'l-Mülakkın'ın hocası Moğultay ile geçtiği yerlerin dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik 1: *et-Tavzîh*'te Moğultay'a Yapılan Alıntılar ile *Fethu'l-bârî* ve *Umdetü'l-kârî*'de İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay'la Geçtiği Yerlerin Sayısı

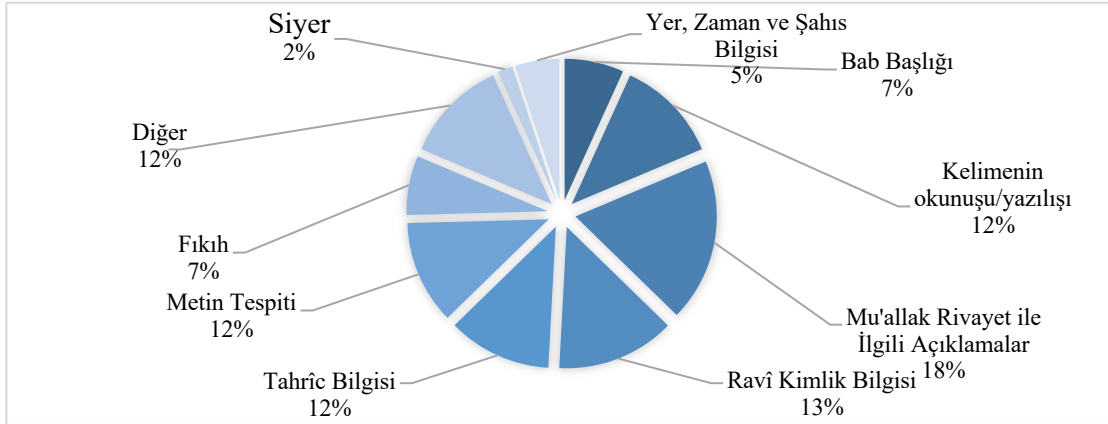

Grafiğe göre İbnü'l-Mülakkın'ın İbn Hacer ve Aynî tarafından Moğultay ile aynı görüşte olduğu kaydedilen yerler Moğultay'dan yapılan iktibaslar bütünü içerisinde yaklaşık olarak yüzde dokuzdur. Bu ise iki şârihin de *et-Telvîh* üzerinde çalışmalar yürütürken aynı zamanda *et-Tavzîh* eserine de müracaat ettiklerini göstermektedir. Ayrıca bu şerhlerde, “Moğultay’la birlikte bazı şârihler” veya “Moğultay’ın peşinden gidenler” gibi mübhem ifadelerle²³ Moğultay ile aynı görüşte olan başka şârihlerin de olduğu belirtilmektedir.

Aynî'nin ve İbn Hacer'in şerhlerinde İbnü'l-Mülakkın'ın hocası Moğultay ile zikredildiği ve kendi eserinde ondan yapmış olduğu alıntılarının konu dağılımının çıkarılması *et-Telvîh*'in sonraki dönem eser içeriklerine etkisi ve bu şerhlere kaynaklık değeri açısından önem arz etmektedir. İlgili iktibasların konu dağılımını gösteren grafik şöyledir:

²³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 6/41; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1421, 5/554, 8/520, 9/373.

Grafik 2: İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay'la Birlikte Zikredildiği Atıfların ve Kendi Eserinde Yapmış Olduğu Alıntılarının Konu Dağılım Oranları

Bu grafik *et-Tavzîh* eserinde doğrudan adı zikredilerek yapılan göndermeleri ve dolaylı yoldan İbn Hacer ve Aynî'nin şerhleri üzerinden Moğultay'la bahsedildiği yerlerin konu dağılımlarını göstermektedir. Grafikteki konu başlıkları üç ana kategori altında toplanabilir: Bâb başlığına taalluk eden, senede taalluk eden ve metne taalluk eden konular. Bu başlıklar, İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay'ın görüşlerinden etkilendiği alanları da yansıtmaktadır. Atıfların konu dağılımına göz atıldığında, İbnü'l Mülakkın'ın senede taalluk eden konularda *et-Telvîh'e* daha çok müracaat ettiği görülmektedir. Gerek *Fethu'l-bârî'de* gerekse *'Umdetü'l-kârî'de*, İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay ile aynı görüşü paylaştığı mevzularda, muallak rivayetlere dair açıklamalar öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra onun bu iktibasları yapmadaki gayesi çoğunlukla meseleyi ortaya koymaktır. İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay ile farklı alanlarda da benzer görüşlere sahip oluşu, *et-Telvîh* şerhinin geniş bir konu yelpazesine sahip bir eser olduğunu ve kısa bir zamanda etkisini göstererek kendisine yakın dönem şerh literatürünü şekillendiren ve etkileyen önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir.

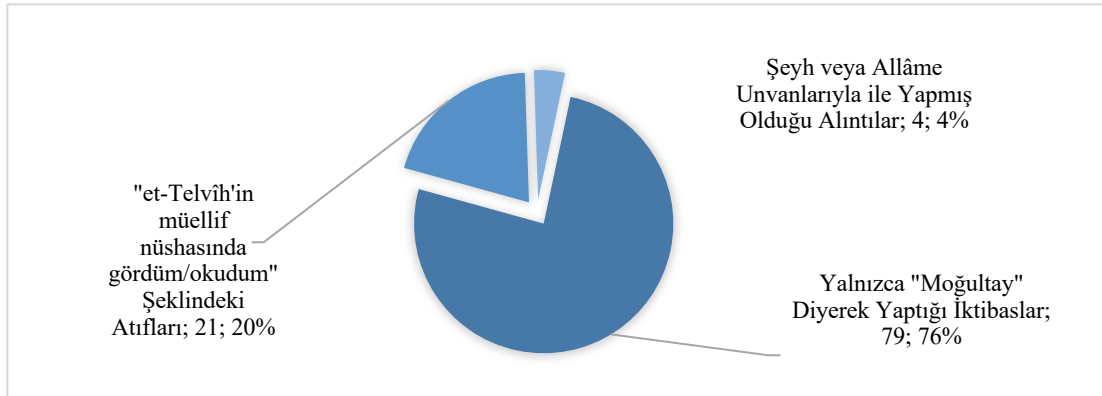
Yukarıda Buhârî şerh literatürü açısından İbnü'l-Mülakkın'dan sonra eser veren ve aynı zamanda onun talebesi olan Şafiî âlimi İbn Hacer'in şerhinde Moğultay'a atıflar yaptığı ifade edilmişti. Bu iktibasların incelenerek analiz edilmesi *et-Telvîh'in* hadis şerh geleneğinin gelişimine nasıl katkıda bulunduğunu ve sonraki dönemlerde otoriter şerhlerin muhtevasını nasıl etkilediğini anlamak açısından önemlidir.

3. İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* Şerhinde Moğultay'a Yaptığı Atıfların Analizi

İbn Hacer, ilmî hayatının en önemli ürünlerinden biri olan *Fethu'l-bârî* adlı eserini kaleme alırken önceden yazılmış Buhârî şerhlerinden kayda değer ölçüde iktibaslarda bulunmuştur.²⁴ Bunlardan birisi de Moğultay'ın *et-Telvîh*'idir. Memlûkler dönemi âlimlerinden biri olan Moğultay, Kahire'nin ilmî ortamında yetişmiş ve farklı mezheplerin müderrislerinden ders alma fırsatı bulmuştur. Bu süreçte çoğunlukla Şafiî ekolüne mensup hocalardan ders almıştır. Özel bir çevrede yetişmiş olan Moğultay'a, İbn Hacer'in yaptığı atıfların ve bu atıfların içeriğinin incelenmesi önemli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fethu'l-bârî'ye ilişkin yürütülen tarama sonucunda Moğultay'dan yapılan iktibaslarda İbn Hacer'in kullandığı ifadeler ve bunların sayısal verisi ile ilgili aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.

Grafik 3. *Fethu'l-bârî*'de Moğultay'a Yapılan Atıf İfadeleri ve Oranları

İbn Hacer, eserlerinde genellikle sadece "Moğultay" ifadesiyle göndermede bulunmuş; hatta bu üslûbu nedeniyle bazı âlimler tarafından tenkit edilmiştir. İbn Hacer'in söz konusu lafızla Moğultay'ı işaret ettiği yerlerin sayısı 79'dur. Bunun yanı sıra dört farklı meselede Moğultay'ın adıyla birlikte şeyh ve allâme gibi saygı ifade eden ibareler kullanarak iktibaslarda bulunmuştur. İbn Hacer'in atıf yaptığı bir diğer ifade ise "*et-Telvîh*'in müellif nüshasında gördüm/okudum." şeklindedir. Bu şekilde olanların sayısı ise 21'dir. Söz konusu ifadenin sayısal olarak ikinci sırada bulunması, İbn Hacer'in, müstensih hatalarından kaynaklanabilecek yazım hatalarını önlemek amacıyla *et-Telvîh*'in müellif nüshasını elinde

²⁴ Mehmet Bilen, "Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 2 (Kasım 2009), 53-54.

bulundurduğunu göstermektedir.²⁵ İbn Hacer'in bu ifadelerle Moğultay'dan bahsettiği yerlerin adedi yüz dördttür. Bu veri, İbn Hacer'in *et-Telvîh* üzerinde detaylı incelemeler yaptığını göstermektedir. Ayrıca alıntılarının kayda değer bir miktara ulaşması, *et-Telvîh*'in bir sonraki şerhlerin yazımında hangi amaçla olursa olsun müracaat edilmesi gereken bir kaynak olarak şerh literatüründe önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir.

et-Telvîh'in *Fethu'l-bârî* metninin oluşumuna ve şekillenmesine olan etkisini anlamak için belirli bir sıklıkla gerçekleşen atıfların konu bazlı olarak detaylı bir şekilde analiz edilmesi kritik öneme sahiptir. Alıntılarının içeriği, "bâb başlığına taalluk eden", "isnada taalluk eden" ve "metne taalluk eden" olmak üzere söz konusu iktibaslar üç temel başlıkta değerlendirilecektir.²⁶ Bu sınıflandırma ile göndermelerin daha sistematik bir şekilde incelenebilmesi amaçlanmaktadır. Bâb başlığıyla alakalı olan alıntılarının çoğunluğu bâb-hadis arasındaki uyuma dair konulardır. Moğultay, "Gümüşle kaplanmış kaplarda yemek yenilmesi" başlığı ile altın ve gümüş kaplarda içmeyi yasaklayan hadisin²⁷ birbirleriyle uyumlu olmadığını savunmaktadır. Moğultay, hadise konu olan Huzeyfe'nin içtiği kabın tamamıyla gümüşten yapıldığına, kaplama olmadığına vurgu yapmaktadır. Moğultay'a göre, eğer kap gümüş kaplama olsaydı, hadis bâb başlığıyla uyumlu olurdu. Ancak, İbn Hacer hadisin zaten bâb ile uyumlu olduğunu öne sürer ve bunu desteklemek için Kirmânî'nin (öl. 786/1384) مُقْتَضٍ kelimesine atfettiği anlamı kullanır. Kirmânî'ye göre bu kelime, tamamen gümüş veya gümüş içeren kapları tanımlar. İbn Hacer, bu tanımlı kabul ederek hadisin bâb başlığıyla uyumlu olduğunu belirtir.²⁸ Bu tartışma, Moğultay'ın başlattığı ve sonraki şerh metinlerini etkileyen konulara güzel bir örnek olarak görülebilir.

²⁵ Günümüze gelen *et-Telvîh* ile İbn Hacer'in bu eserden yaptığı iktibasları karşılaştırdığımızda metinler arasında bazı farklılıklar bulunduğunu müşâhede ettik. Örneğin *et-Telvîh* nüshasında زعم بعضهم "Onlardan biri iddia etti..." şeklindeki ifade İbn Hacer'in Moğultay'ın el yazısıyla yazılmış bir nüshadan yaptığı alıntıya göre زعم الترمذی diye kaydedilmektedir. Bu bulgu ise İbn Hacer'in müellif nüshasını kullanmadaki hassasiyetinin ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir. Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fi Şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*, (Londra: Britanya Müzesi, 14160), 390a.

²⁶ Bu şekilde zikredilen her konu için birer örnek zikredilmesi makalenin hacmini büyüteceği için dipnotlarda "örnekler için bakınız" ibaresiyle iktibasların mezkûr eserlerdeki yerlerine işaret edilmiştir.

²⁷ Söz konusu hadisin tam hali şu şekildedir: Seyf ibnu Ebî Süleyman tahdîs edip şöyle demiştir: Ben Mucâhid ibn Cebr'den işittim, şöyle diyordu: Bana Abdurrahmân ibnu Ebî Leylâ tahdîs etti ki, kendileri Medâin'de Huzeyfe'nin yanında bulunmuşlar. Huzeyfe su istemiş. Bir Mecûsi gümüş bir bardakla su getirmiş. Bardağı onun elinin içine koyunca Huzeyfe bardağı içindeki su ile fırlatıp atmış ve: Ben seni bu bardakla su getirmekten birkaç defa sözle nehyetmiş olmayaydım, şimdi sana bu fiilî muameleyi yapmazdım, diyerek şöyle devam etmiştir: Lâkin ben Peygamber'den işittim: "Sizler harîr ve dîbâc denilen kumaşlardan elbise giymeyiniz, altın ve gümüş kaplardan da su içmeyiniz, bunların çanak ve tabakları içine konulan yemekleri de yemeyiniz. Çünkü bunlar dünyâda onlara âid süs eşyalarıdır, âhirette de bizim zinetlenme vâsıtalarımız olacaktır" buyuruyordu, demiştir. -Buhârî, "Et'ime", 29 (No. 397).

²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/555. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/137, 5/379, 6/464.

Senede ilişkin atıflar râvilerin kimliklerinin doğru tanımlanması, muallak hadislerin muttasıl varyantları²⁹ ve rivayetlerin tahrîci³⁰ gibi konuları içermektedir. Buhârî'nin Gıfâr ve Eslem kabilelerine Hz. Peygamber'in duasından bahseden hadisi Muhammed isimli bir râviden aktarması bu duruma bir örnektir.³¹ İbn Hacer, Moğultay'ın eserinden, Muhammed'in kimliği hakkında İbn Yahyâ ve İbn Zühli arasındaki farklı görüşleri naklettikten sonra İbn Zühli'nin Abdulvehhâb es-Sekafî'ye ulaşmadığını açıklar ve Muhammed'in aslında İbn Yahyâ olduğunu vurgular.³² Bu tür alıntılar, şârihlerin isnaddaki belirsizlikleri giderme çabalarında *et-Telvîh*'in ne kadar önemli bir kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir.

Metinle ilgili yapılan alıntılar metin tespiti, kelimelerin telaffuzu/yazımı, siyer bilgisi, hadisler arası ihtilafları³³ ve hadis metninde bahsi geçen şahıs, mekân ve zamanla ilgili meseleleri³⁴ içermektedir. Bu tür iktibaslara “*Savaş hiledir*” bölümünde,³⁵ hile manasına gelen “*خدعة*” lafzının farklı okunuşuna dair İbn Hacer'in açıklamaları örnek olarak verilebilir. O bu sözcüğün beş farklı şekilde okunduğunu aktarmaktadır. İbn Hacer, beşinci farklı yazımını *et-Telvîh*'in müellif nüshasından ilk harfin kesralı sonrakinin ise sükunlu olduğunu aktarmaktadır.³⁶

Buhârî'ye, “senede gösterdiği özeni hadis lafızlarının tespitine göstermediği” tarzında eleştiriler yöneltilmektedir.³⁷ Bu durum, bazı *Sahîhu'l-Buhârî* şârihlerinin hadis lafızlarının tespitine özel ilgi göstermelerine sebep olmuştur. Bu âlimler arasında Moğultay da yer almaktadır. İbn Hacer'in *et-Telvîh*'ten yaptığı atıfların bir kısmı da hadis lafızlarının tespitine dair konulara odaklanmaktadır. Hz. Hamza'nın şehit edilmesini anlatan hadis bu tür alıntılara örnek olarak verilebilir. Hadisin son kısmında Hz. Vahşî'nin Müseyleme'yi öldürmesi üzerine bir câriyenin “*Vâh! Emîru'l-mü'minîn'e yazık oldu! Onu siyahi bir köle öldürdü.*” şeklinde bir ağıt yaktığı ifade edilmektedir.³⁸ İbn Hacer câriyeye ait ifadelerin

²⁹ Bu konuyla ilgili atıflara örnek olarak, Resûlullah'ın yatmak istediğinde sağ elini yanağının altına koyarak üç defa “*Allah'ım! Kullarını dirilttiğin gün beni azabından koru.*” duasını yaptığı hadisin mütâbisi verilebilir.²⁹ İbn Hacer, bu hadisin mütâbileri arasında yer alan İsmâil b. Zekeriyâ'dan gelen bir rivayetin muttasıl senedini Moğultay'ın şerhinde gördüğünü belirterek hadisin muttasıl isnadını detaylı bir şekilde zikretmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/128. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/23, 11/128, 261, 3/554.

³⁰ Özellikle fıkıh kitaplarına yaptığı tahrîc çalışmalarıyla bilinen İbn Hacer'in, mürtedlerin cezası ile ilgili hadisin tahrîcini *et-Telvîh*'e referansta bulunarak yapması bu konuya örnek olarak verilebilir. Buhârî, eserinde yer alan “*Mürted öldürülür.*” hadisini İbn Ömer'den muallak olarak aktarmaktadır.³⁰ İbn Hacer, mürtedin cezalandırılmasıyla ilgili kullanılan bu ifadeyi İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) eserinde tahrîc ettiğini Moğultay'dan aktarmaktadır. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/268. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/396, 2/78, 8/188, 9/535.

³¹ Buhârî, “Menâkıb”, 6 (No. 908).

³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/544. *et-Telvîh* nüshalarında bu kısmın günümüze geldiği bilinmemektedir.

³³ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/111, 202.

³⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/222.

³⁵ Buhârî, “Cihad”, 157 (No. 799).

³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/158. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/432, 5/101.

³⁷ Nour Alhila, *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 231.

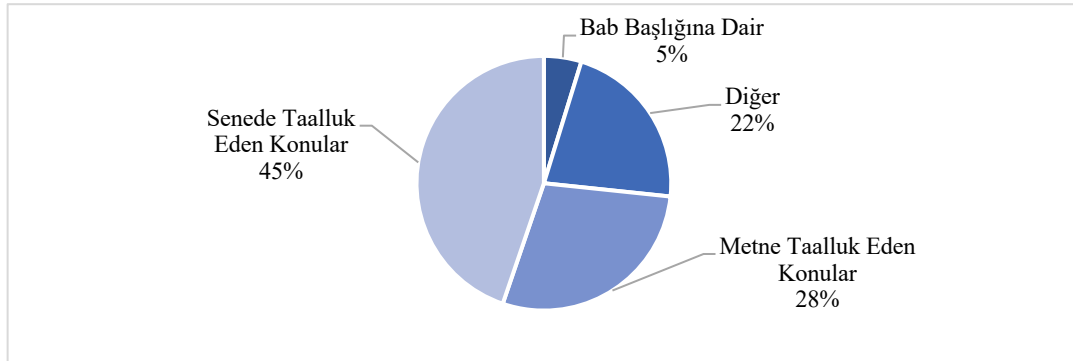
³⁸ Buhârî, “Megazi”, 23 (No. 64).

bahsedilen hadisin aslında yer almadığını söylemektedir. O, *et-Telvîh*'ten Moğultay'ın da aynı konuda itirazda bulunduğunu alıntılar. İbn Hacer'in nakline göre onun bu konudaki temel argümanı ise söz konusu tabirin ilk defa başkası hakkında kullanılması ve bu ifadenin burada zikredilmesinin tarihî bilgilerle çelişmesidir. Moğultay ve İbn Hacer arasında söz konusu ifadenin ilk olarak kim hakkında kullanıldığıyla ilgili görüş ayrılığının bulunduğu da belirtilmelidir.³⁹

İbn Hacer'in Moğultay'tan yaptığı iktibaslar yalnızca *et-Telvîh* eseriyle sınırlı kalmamış aynı zamanda siyer eserinden de bazı iktibaslarda bulunmuştur.⁴⁰ Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim vefat ettiği zaman ay tutulması gerçekleşmiştir. Bu esnada namaz kılınması ile ilgili çelişkiler bulunmaktadır. Bu işkâlin çözümünde İbn Hacer Moğultay'ı referans olarak göstermektedir.⁴¹ İbn Hacer'in, Moğultay'a siyerle ilgili bir rivayetin sübutunda ona referansta bulunması, muhtemelen hadis ve siyer ilmini şahsında birleştiren bir uzman olarak tanınmasından kaynaklanmaktadır.⁴²

Buraya kadar anlatılan alıntılarının tematik içeriklerini görselleştirmek amacıyla iki farklı grafik oluşturulmuştur. İlk grafik, alıntıları üç ana kategoride sınıflandırarak genel bir tasvir sunmaktadır. İkinci grafik ise bunları daha detaylı bir şekilde, spesifik konu başlıkları altında düzenleyerek arz etmektedir. Grafikte herhangi bir başlık altında zikredilmeyip kendine has bir kategori oluşturulmayan atıflar "Diğer" başlığı altında değerlendirilmiştir.

Grafik 1. İbn Hacer'in Moğultay'a Yaptığı Atıfların Genel Konu Başlığı Dağılımları

³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/371. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/555, 11/283.

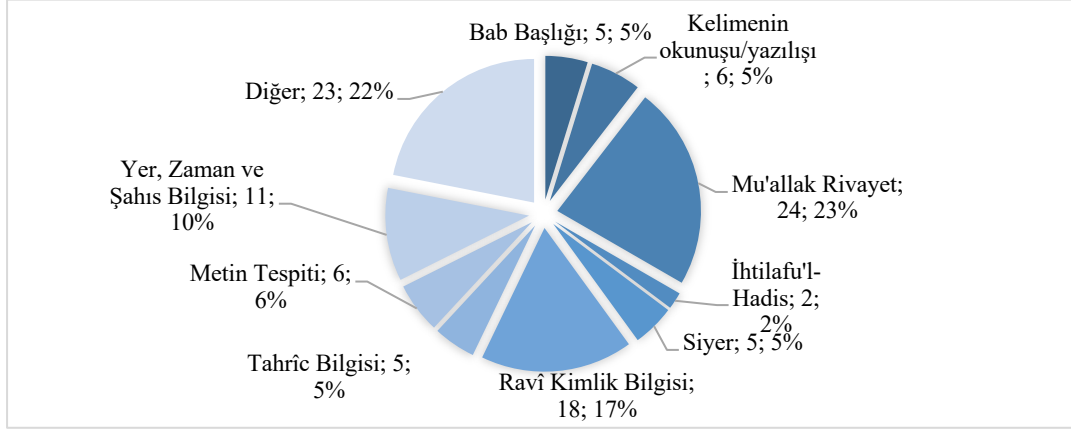
⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/548.

⁴¹ Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim vefat ettiğinde gerçekleşen ay tutulması sırasında⁴¹ namaz kılıp kılmadığına dair İbn Hacer çelişkili rivayetler zikretmektedir. Bazı âlimler bu çelişkiyi gidermek için namaz kıldığını belirten hadisi "Hz. Peygamber namaz kılınmasını emretti." şeklinde te'vîl ederek ihtilafı ortadan kaldırmaya çalışırlar. İbn Hacer, İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) eserinde geçen "Hz. Peygamber ahabına kûsuf namazı kıldırıldı."⁴¹ rivayetinin bu yorumu geçersiz kıldığını söyler. İbn Hacer bu rivayet için "Şayet sâbit/sahih ise" kaydıyla aktarır ve Moğultay'ın muhtasar siyerinde bu rivayeti sahih kabul ettiğini belirtir.

⁴² Moğultay'ın siyerinden yapılan diğer atıflar için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/378; 6/563.

Grafiğe göre İbn Hacer'in Moğultay'a işaret ettiği yerlerde senede taalluk eden konuların öne çıktığı görülmektedir. İbn Hacer'in Moğultay'ı referans olarak gösterdiği meselelerin konu dağılımını detaylı bir şekilde sayısal olarak ifade eden grafik ise şu şekildedir:

Grafik 5. İbn Hacer'in Moğultay'ı Zikrettiği Yerlerdeki Detaylı Konu Dağılım Oranı

Bu grafiğe göre isnadla ilgili atıfların yoğun olmasının belirgin nedeni, muallak rivayetlerle râvî kimlik bilgisine dair iktibaslardır. Ancak İbn Hacer'in Moğultay'ın bilgilerini kullanarak meseleleri çözümlenme amacı taşıdığı varsayımı her zaman geçerli olmayabilir. Bunun yerine İbn Hacer'in ondan yaptığı atıfları hangi amaçla yaptığının tetkik edilmesi gerekmektedir. İbn Hacer'in atıflarının amacını anlamak için, onun hadis metinleri üzerindeki eleştirel yaklaşımını ve metodolojisini incelemek gerekmektedir. Moğultay ile İbn Hacer arasındaki etkileşim ve farklı görüşler, hadis ilmindeki çeşitliliği ve zenginliği gösterirken aynı zamanda her iki âlimin de hadislerin doğru anlaşılması ve aktarılması konusundaki titizliklerini ortaya koyar.

İbn Hacer'in Moğultay'dan alıntı yapma amacı "meseleyi açıklama" ve "onu eleştirme" olmak üzere iki başlık altında incelendi. Onun Moğultay'ın görüşlerine nadiren katıldığı ve genellikle onu eleştirdiği görülmektedir. İbn Hacer, "*O burada hata etti*."⁴³, "*O şaşırıldı*."⁴⁴ ve yoğun kullandığı tespit edilen "*Moğultay böyle olduğunu iddia etti*."⁴⁵ gibi ifadelerle onu tenkit ettiği gözlemlenmektedir.

İbn Hacer'in iktibaslarındaki öne çıkan nokta Moğultay'ı eleştirmesidir. İbn Hacer'in eleştirilerinin hem yoğunluğunu hem de farklı konulardaki çeşitliliğini tematik olarak daha etkili bir biçimde yansıtmak amacıyla iki grafik oluşturulmuştur. İlk olarak 104 atfın yukarıda

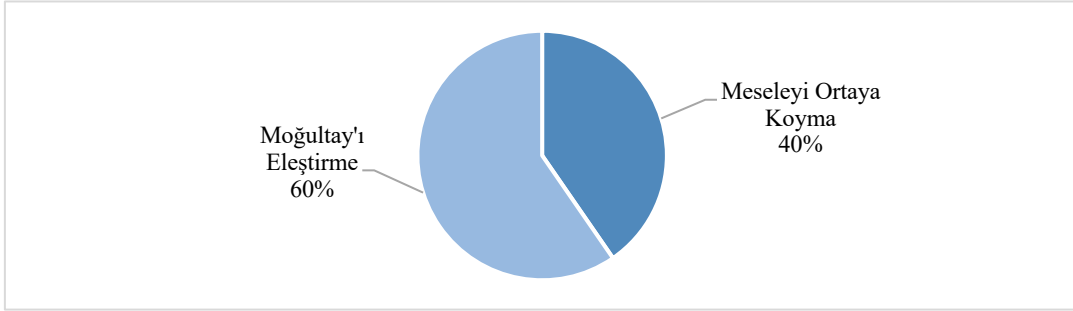
⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/519, 9/644, 12/305.

⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/190.

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/444, 8/188, 11/300, 13/505.

bahsedilen ikili sınıflandırmaya göre yüzdelerle dağılımını göstermek amacıyla şu grafik hazırlanmıştır:

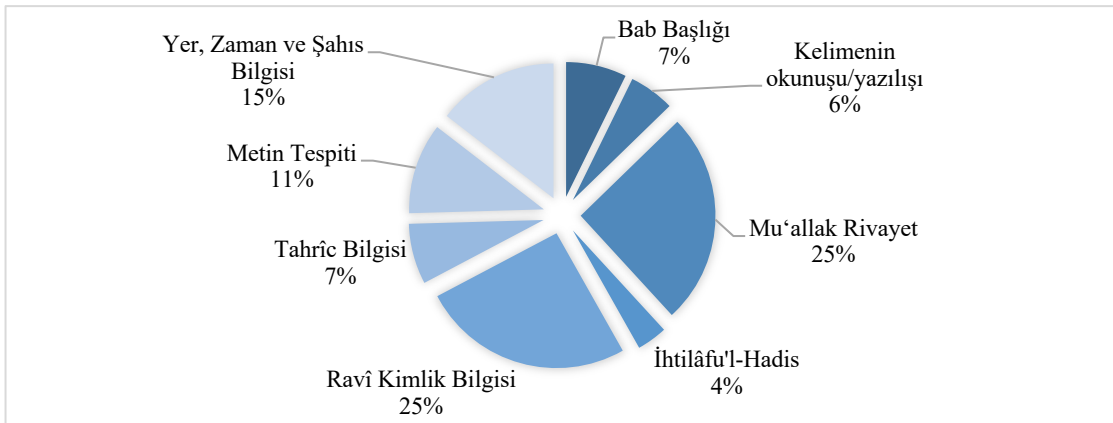
Grafik 2. İbn Hacer'in Moğultay'a Yaptığı Atıflarındaki Gayesinin Oranı

Moğultay'ı tenkit ettiği altmış iki yer tespit edilmiştir. Grafikte de görüldüğü üzere daha düşük oranda rastlanılan meseleyi açıklama amacıyla yaptığı alıntılarının bir kısmında sadece bir bilgi aktarımı gerçekleştirirken bir kısmında ise kendi görüşünü desteklemek için Moğultay'ın düşüncelerine yer vermiştir.

İbn Hacer'in Moğultay'ı eleştirdiği yerler, yapmış olduğu atıfların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu tür alıntılarının konularına göre dağılımının tespiti iki şârihin ayrışma alanlarının görülmesine hizmet edeceği açıktır. Bahsedilen nitelikteki iktibaslar; râvi kimliği,⁴⁶ hadislerin tahrîci,⁴⁷ muttasıl rivayetlerin tespiti,⁴⁸ bâb-hadis münasebeti,⁴⁹ kelime açıklamaları,⁵⁰ ihtilâfu'l-hadîs,⁵¹ metin tespiti⁵² ve hadisin muhtevasıyla alakalı detaylı bilgileri paylaşma⁵³ şeklinde tematik ayrıma tabi tutulmuştur. Bu konularla ilgili yapılan eleştirilerin oranını göstermek amacıyla aşağıdaki konuyla ilgili ikinci grafik hazırlanmıştır.

Grafik 3. İbn Hacer'in Moğultay'ı Eleştirdiği Atıfların Konu Dağılım Oranları

⁴⁶ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/230-231, 2/225, 4/73, 5/281, 6/544, 8/519, 11/368.

⁴⁷ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/188, 9/535, 13/506.

⁴⁸ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/23, 27, 11/128, 300, 12/99.

⁴⁹ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/137, 5/379, 410, 9/373, 555, 12/392.

⁵⁰ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/432, 5/101, 6/158.

⁵¹ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/111, 202.

⁵² Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/305, 3/284, 7/171, 11/283.

⁵³ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/203, 3/128, 4/79, 7/101.

Grafikte dikkat çeken hususlardan birisi eleştirilerin birçok farklı meselede olmasıdır. İbn Hacer'in bu kadar çeşitli konu yelpazesine sahip olan eleştirilerinin yarısından fazlası senet ile bunların arasında ise muallak rivayetlere ve râvilerin kimlik bilgilerine dair tenkitler öne çıkmaktadır.

Bu eleştirilerin mahiyetine dair bir fikir oluşması amacıyla birkaç örneklendirme uygun olacaktır. Ricâl ilmi ile ilgili İbn Hacer'in Moğultay'ı eleştirdiği yerlere, Vâkîdî'nin (öl. 207/823) zabtına yöneltilecek tenkitler örnek olarak verilebilir. Moğultay'ın Vâkîdî'yi tevsîk edenlerin görüşünü nakledip tazîf edenlerin kanaatlerini paylaşmaması İbn Hacer tarafından taassupla itham edilmesine neden olmuştur.⁵⁴ Râvilerin kimliğine dair İbn Hacer'in Moğultay'ı tenkit ettiği yerlere örnek olarak namazda sağ elin sol bilek üzerine konulmasını emreden hadisin senedinde yer alan İsmâîl hakkında yapılan açıklamalar verilebilir.⁵⁵ Moğultay burada ismi geçen kişiden Ka'nebî'den rivayette bulunan İsmâîl b. İshâk olduğu kanaatindedir.⁵⁶ İbn Hacer ise Buhârî'nin bu râviden rivayette bulunduğu dair bir bilginin olmadığı, onun isminin Buhârî'nin hocaları arasında değil de akranları arasında geçtiğini ve onun Buhârî'den küçük yaşta olduğunu belirterek Moğultay'ın bu görüşünün doğru olmadığını savunmuştur.⁵⁷ İbn Hacer ricâl alanında yapmış olduğu iktibasların tamamına yakınında onu eleştirmiştir.⁵⁸

İbn Hacer'in eleştirilerine ilişkin zikredilecek başka bir örnek ise Moğultay'ın hadis metninde yer alan kişi, mekân veya zamanla ilgili kapalılığın giderilmesi için verdiği bilgilere dair tenkitleridir. Hz. Peygamber'in bir kızının vefat ettiğinde kadınlara onun nasıl yıkanacağını tarif ettiği hadis⁵⁹ bu eleştirinin bir örneğini oluşturabilir. Mezkûr rivayette Resûlullah'ın vefat eden kızının kim olduğu konusunda iki görüş bulunmaktadır: Rukiyye veya Ümmü Külsûm. İbn Hacer, *et-Telvîh*'in müellif nüshasından okuduğuna göre Tirmizî'nin vefat edenin Ümmü Külsûm olduğunu iddia ettiğini söyler. O, Tirmizî'de bu konuyla alakalı herhangi bir şey görmediğini ifade ederek Moğultay'ın bu şekilde bir bilgiyi aktarmasının problemliliğini düşünmektedir.⁶⁰

⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/113.

⁵⁵ Buhârî, "Ezân", 87 (No. 336).

⁵⁶ Ebû Abdullah Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fi Şerhi'l-Câmi' i's-Sahîh li'l-Buhârî*, (Pakistan: Pakistan Kütüphaneleri), 112b.

⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/230-231, 2/225.

⁵⁸ Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/225, 4/73, 5/281, 6/544, 8/519, 11/368.

⁵⁹ Buhârî, "Cenaiz", 8 (No. 434).

⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/128; Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh*, 767, 390a. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/203, 3/128, 4/79, 7/101.

İbn Hacer, Moğultay'dan aktardığı bilgileri orijinal kaynaklara başvurarak doğrulamıştır. Bu süreç sonucunda iktibas ettiği bazı bilgilerin orijinal kaynaktan yer almadığını veya Moğultay'ın aktardığından farklı şekilde geçtiğini tespit etmiş ve onu eleştirmiştir. Aynı zamanda İbn Hacer birçok Buhârî nüshasını kullanarak Moğultay'ın *Sahîh-i Buhârî*'den aktardığı rivayetleri de gözden geçirmiştir. İncelediği nüshalarda Moğultay'ın eserine kaydettiği farklı bir durum söz konusu olduğunda tenkit etmekten geri durmamıştır. Bu bulgular İbn Hacer'in, Moğultay'ın *İkmâl*'inin mukaddimesinde vurguladığı orijinal kaynağa müracaat etmeden bir iktibasın kullanılmamasına dair yöntem uyarısını titizlikle takip ettiğini göstermektedir.⁶¹

İbn Hacer'in Moğultay'ın atıf yaptığı ana kaynakları tahkik ederek ona yönelttiği eleştirilere Kadr sûresinin tefsirine dair yapılan açıklamalar örnek teşkil edebilir. Buhârî, İbn Uyeyne'nin (öl. 198/814) Kadr sûresinde bulunan "وَمَا أَدْرَاكَ" lafzının tefsiri hakkındaki görüşlerine yer vermektedir.⁶² Moğultay, muallak olarak gelen bu rivayeti İbn Uyeyne'nin *et-Tefsîr* isimli kitabına dayandırmaktadır. *et-Telvîh* eserinin müellif nüshasında bunu okuyan İbn Hacer, Moğultay'ın kaynak olarak gösterdiği esere müracaat ettiğini söz konusu eserde bu ifadelerle rastlamadığını ve farklı bir şekilde kaydedildiğini ifade ederek Moğultay'ı eleştirmektedir.⁶³

İbn Hacer'in farklı Buhârî nüshalarını kullanarak Moğultay'a yönelttiği tenkitlere örnek olarak "أُولَى الْإِرْبَةِ" ifadesinin tefsirine dair rivayetler verilebilir. İbn Hacer'in söyleminden anlaşılacağı üzere Moğultay, bu ibareyle ilgili Buhârî'nin İbn Abbâs'a, İbn Cübeyr'e ve İkrime'ye ait yorumları *Sahîh*'ine kaydettiğini söyler. İbn Hacer, Buhârî nüshalarında böyle bir bilgi görmediğini belirtir.⁶⁴

Bir müellifin kendinden önceki dönem âlimlerine yönelttiği eleştirilerin yerinde olup olmadığı konusu, yapılan her bir tenkiti araştırmacıların analiz etmesi gereken bir meseledir. İbn Hacer'in eleştirileri, Moğultay'a ait şerhlerin -bugünkü tanımlamayla- alıntı kontrolü

⁶¹ Bu konuda Moğultay'a yöneltilen eleştiriler ve değerlendirmesi için bk. Halil İbrahim Turhan, "Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu", *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî Bir Memlûk Alimi Portresi*, ed. Sezai Engin- M. Fatih Yalçın (Siyer Akademi, 2021), 12-13.

⁶² Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fi Şerhi'l-Câmi' i's-Sahîh li'l-Buhârî*, (Londra: Britanya Müzesi, 14160), 409a

⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/255. İbn Hacer'in Moğultay'ın kaynak verdiği esere müracaat ederek ilgili eserde farklı bir bilgiyle karşılaşmasından dolayı tenkitte bulunmasına başka bir örnek ise Enbiyâ sûresinin doksan beşinci ayetinde geçen ilk kelimenin "حَرْمٌ" şeklinde okunmasını anlatan bir hadistir. Buhârî bu kelimenin Habeşçe'de "vacip oldu" manasına geldiğini İbn Abbâs'tan muallak olarak aktarmaktadır. Moğultay rivayetin Ebû Ca'fer et-Taberî'nin tefsirinde muttasıl bir senetle zikredildiğini söylemektedir. *et-Telvîh*'in müellif nüshasından bu açıklamayı okuyan İbn Hacer, kaynak olarak verilen tefsirde yer alan senedin Moğultay'ın zikrettiği senetten farklı olduğunu söyleyerek onu eleştirmektedir. İbn Hacer, *Feth'ul-bârî*, 11/503. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Feth'ul-bârî*, 1/27, 396; 3/128; 4/79, 186; 8/188, 519-520; 11/300, 503; 12/101.

⁶⁴ İbn Hacer'in Buhârî nüshalarını kullanarak Moğultay'a yönelttiği tenkitlerin diğer örnekleri için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/137,151; 11/105.

yapılmadan değerlendirilmesinin potansiyel hatalara yol açabileceğini vurgulayan bir uyarı niteliğindedir. Ancak İbn Hacer'in eleştirilerinin her birinin haklılığını iddia etmek doğru değildir. Nitekim Aynî, İbn Hacer'in söz konusu eleştirilerinin bir kısmında haklı olmadığını ifade etmiş hatta tenkitlere cevap vermeye çalışmıştır. İbn Hacer'in Moğultay'a farklı alanlarda yaptığı tenkitlerdeki haklılık payı da Moğultay'ın eserinin ve görüşlerinin değerinin ortaya konması için önemlidir.

Bu tenkitler Moğultay'a ait şerhlerin bugünkü tanımlamayla alıntı kontrolü yapılmadan okunmasının bazı hatalara sebep olabileceğini göstermesi açısından bir uyarı niteliğindedir. Bununla birlikte İbn Hacer'in bu tenkitlerin tamamında haklı olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Nitekim Aynî de İbn Hacer'in bu eleştirilerine birkaç yerde cevap vermiştir. *et-Telvîh* şerhinin kaynaklığını daha iyi bir şekilde ortaya koymaya hizmet etmesi amacıyla İbn Hacer'in eleştirel yapıya sahip tenkitlerinin değerlendirilmesi ise başka bir araştırmanın konusu olarak araştırmacıların önünde durmaktadır.⁶⁵

4. Aynî'nin 'Umdetü'l-kârî Şerhinde Moğultay'a Yaptığı Atıfların Analizi

Moğultay'la aynı mezhebe mensup olan Aynî'nin 'Umdetü'l-kârî'sinde Moğultay'a dair atıflarının değerlendirilmesi ve bunların analizi, çalışmanın amacına hizmet edecektir. Bu doğrultuda Moğultay'dan sonra gelen Hanefî bir âliminin yazdığı Buhârî şerhinde, "Moğultay'a ne tür atıflarda bulunduğu" ve "hangi konularda ondan referans aldığı" sorularına yanıtlar aranacaktır.

'Umdetü'l-kârî'de Moğultay'a dikkate değer miktarda atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Aynî söz konusu alıntılarda *Şeyh Alâüddîn Moğultay* şeklinde altı kez;⁶⁶ *Moğultay Mısırî*⁶⁷ ifadesini bir, yalın halde *Moğultay*⁶⁸ ismini ise iki kez kullanmıştır. Aynı zamanda Aynî Moğultay'dan otuz yerde *allâme*,⁶⁹ *şeyh*,⁷⁰ *hâfiz*,⁷¹ ve *imam*⁷² gibi unvanları kullanarak bahsetmektedir. Ayrıca bunlara ilaveten İslâmî literatürde sıkça rastladığımız eser ismine yapılan atıf şeklinin 'Umdetü'l-kârî'de Moğultay'a yapılan atıflarda yoğun olarak tercih

⁶⁵ İbn Hacer'in alıntılarının haklılık yönünden değerlendirilmesi ve atıflar hakkında daha detaylı yorumlar için bk: Arif, A. R., & Turhan, H. İbrahim. (2024). İbn Hacer'in Moğultay'a Yöneltiltiği Eleştiriler Özelinde Hadis Şerhçiliğinde Tenkit. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)*, 2(1), 206–235.

⁶⁶ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 12/139, 19/117, 23/21, 24/268.

⁶⁷ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 24/267.

⁶⁸ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 7/266, 24/276.

⁶⁹ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 7/266.

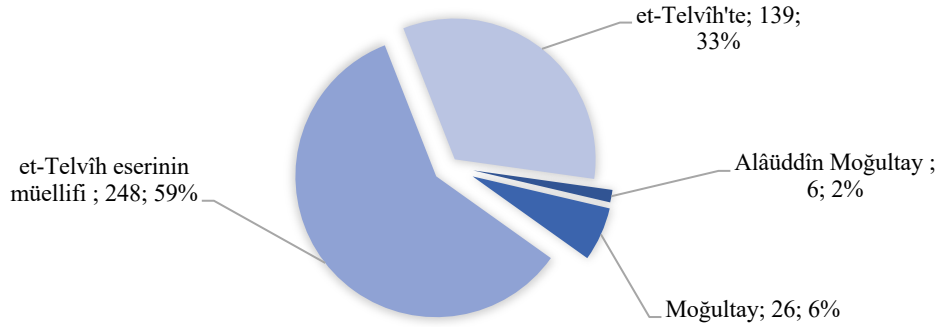
⁷⁰ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 17/32.

⁷¹ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 1/83, 2/225.

⁷² Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 3/195.

edildiği görülmektedir. Zira söz konusu eserde “*et-Telvîh eserinin yazarı*”⁷³ ifadesi iki yüz kırk sekiz; “*et-Telvîh’te şöyle geçmektedir.*”⁷⁴ ifadesi ise 139 yerde zikredilmektedir. Bu atıf form ve oranları aşağıdaki grafikte şöyle gösterilmiştir:

Grafik 3.4. ‘Umdetü’l-kârî’de Moğultay’a Referansta Bulunurken Kullanılan İfadeler ve Oranları

Grafiğe göre *Fethu’l-bârî*’ye nisbetle ‘*Umdetü’l-kârî*’de Moğultay’a yapılan atıf miktarı daha yoğundur. İbn Hacer’in alıntı sayısından daha fazla olan Aynî’nin Moğultay’dan iktibasları toplamda 419’a ulaşmaktadır. Bu sayısal veri Moğultay’ın eserinin ‘*Umdetü’l-kârî*’nin yazımına olan kaynaklık değerini göstermesi açısından önemli bir göstergedir. Zira tarama yapılan eserler arasında Moğultay’a yoğun atıf yapan şerhler arasında ilk sırada bu şerh gelmektedir. Aynî’nin aynı mezhebe mensup olması, Moğultay’ın etkili olduğu Kahire bölgesinde yetişmiş ve yaşamış olması bunun sebepleri olarak sayılabilir.

Sayısal olarak önemli bir miktara ulaşan bu atıfların içerik olarak ‘*Umdetü’l-kârî*’ye nasıl yansıdığı araştırılması, bir diğer ifadeyle *et-Telvîh*’in bu esere nasıl bir yön verdiğinin incelenmesi önemlidir. Atıfların 24’nün bâb başlıklarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bâb başlıklarının içeriği ve hadislerle münasebeti, bu kısımda geçen garîb kelimelerin izahı konularında Moğultay’a müracaat edilmektedir.

Aynî’nin Moğultay’a yaptığı atıflar içerisinde Buhârî şârihlerinin özel önem gösterdikleri bâb başlığıyla hadis münasebeti konusunu da dair olan göndermeler ayrıca dikkat çekmektedir. Aynî’nin bâb başlığı ile hadis uyumunu tesis etmek amacıyla Moğultay’ın fikrinden istifade etmek üzere atıfta bulunduğu hemen akla gelmektedir. Ancak yapılan araştırmada bunun aksine bazı referanslar da tespit edilmektedir. Daha açık bir ifadeyle bulunan örneklerde Aynî, bâb başlığı ile hadis arasında bir uyumsuzluğun bulunduğu dair iddia sahibi olarak Moğultay’ın adını vermektedir. Aynî, “*Tevazu*” bâbında kulun farz kılınan

⁷³ Aynî, ‘*Umdetü’l-kârî*, 14/216, 20/126, 23/84.

⁷⁴ Aynî, ‘*Umdetü’l-kârî*, 7/282, 8/232, 9/23.

ibadetler ve nafileler ile Allah'a yakınlaşması ve sonunda Allah'ın kulunu sevmesinden bahseden hadisin bâb başlığı ile uyumsuz olduğu hakkında Moğultay'ın “*Bu hadisin bâb ile bağlantısının ne olduğunu bilmiyorum. Hadiste tevazu veya tevazu ile ilgili bir konu zikredilmemektedir.*” sözünü aktarmaktadır. Moğultay'dan farklı bakış açısı ile meseleye yaklaşan Aynî, Allah Teâlâ'ya yakınlaşmanın ve ona kulluk yapmanın tevazu sahibi olmayla başladığını belirterek bâb ile hadis arasındaki sıkı bir ilişki kurar. Aynî ise bu görüşün bizzat Moğultay tarafından *et-Telvîh*'te başka bir yerde dile getirildiğini vurgulayarak çelişkiye düştüğünü ima eder.⁷⁵ Bu tartışmanın tezin konusu açısından önemi ise Aynî'nin Moğultay'ın çelişkisini bulacak kadar *et-Telvîh*'i yoğun okuyup içselleştirmesidir.

Aynî yalnızca bir işkâlin çözümünde Moğultay'a başvurmadığını; bilakis işkâlin bir kaynağı olarak *et-Telvîh*'i kullandığını gösteren bir diğer örnek ise şudur: Moğultay, “Erkeklerin namazdayken sübhânallah ve elhamdülillâh gibi sözleri söylemelerinin câiz olması” bâb başlığı ile içerdiği hadisler arasında uyum problemi olduğunu dile getirir. Bâbın ilk hadisi olan ve Sehl b. Sa'd'dan gelen rivayet, Hz. Peygamber'in bir namaza geç kaldığı ve bu sırada cemaatin, imam olarak Ebû Bekir'i öne geçirdiğini, Resûlullah gelince de insanların tasfîh yaptıklarını (ellerini birbirine vurdukları) ve Allah'ın Resûlü imamlığa geçtiğini konu edinmektedir. Hadisin bâb başlığı ile arasında herhangi bir alaka bulunmadığını ifade eden âlimler arasında Moğultay ile İbnü'l-Mülakkın'ı zikreder.⁷⁶ Esasında Aynî'nin bir işkâli belirleyen bir âlim olarak da Moğultay'a atıfta bulunması *'Umdetü'l-kârî*'yi telif ederken *et-Telvîh*'e her fırsatta baktığını, yani eseri sistematik bir şekilde kullandığını göstermektedir.

Buhârî'nin bâb başlıklarında kendi kanaatini aksettirmesi sebebiyle “Buhârî'nin fıkhi tercemelerinde bulunur.” sözü şöhret bulmuştur. Aynî'nin Moğultay'a yaptığı atıflardan bir kısmı, Buhârî'nin bâb başlığında serdettiği kanaatiyle ilgilidir.⁷⁷ “Sadakasını bizzat kendisi vermeyip de hizmetçisine vermesini emreden kimse” bâb başlığı hakkında Moğultay'ın açıklamaları bu konuda örnek olarak verilebilir. Moğultay, Buhârî'nin böyle bir başlık koymadaki amacının İbn Ebî Şeybe'nin rivayet ettiği Abbâs b. Abdurrahman el-Medenî'nin “Resûlullah sadakasını bizzat kendi eliyle verirdi.” sözüne itiraz etmek olabileceğini belirtir.⁷⁸ Aynî bu hususta her ne kadar Moğultay'ın görüşünü zikretmiş olsa da onun eleştirisini uygun

⁷⁵ Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 23/88. Diğer örnekler için bk. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 10/271, 21/59.

⁷⁶ Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 7/276. *et-Telvîh*'in günümüze gelen kısmında burası bulunamamıştır.

⁷⁷ Aynî'nin Moğultay'dan Buhârî'nin bâb başlığı seçimine dair yapmış olduğu alıntılarının örnekleri için bk. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 5/240, 8/56, 9/293.

⁷⁸ Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 8/90. Elimizdeki *et-Telvîh* nüshalarında bu kısım geçmemektedir.

görmez. Zira ona göre Resûlullah'ın genelde sadakasını şahsen verdiği ama bazen de bunun verilmesini hizmetlisine emrettiği durumlar da olmuştur.⁷⁹

Aynî'nin Moğultay'dan alıntıları sadece bâb başlıklarıyla sınırlı kalmamıştır. Aynî'nin Moğultay'dan yaptığı diğer atıfların muhtevası “isnada taalluk eden” ve “metne taalluk eden” olmak üzere iki kısımda mütalaa edilebilir. Isnada taalluk eden atıflar, râvilerin kimlik bilgileriyle ilgili verilen isim, künye, nisbe gibi unsurların açıklamalarından,⁸⁰ muallak tariklerin muttasıl varyantlarının tespitinden ve rivayetlerin tahrîcinden⁸¹ ibarettir.

Künyesiyle zikredilen bir râvinin kim olduğuna dair Aynî'nin Moğultay'dan alıntısına örnek olarak *cenâiz* bölümünde yer alan bir hadis verilebilir. Bu hadiste “Cenaze ihtiyaç halinde kabirden ve lahitten çıkarılır mı?” sorusu ele alınmaktadır. Rivayete göre Resûlullah'ın Abdullah b. Übey'i kabirden çıkartmış ve oğlunun isteği üzerine kendi elbisesini ona giydirmiştir. Ancak bu hadiste, cenazenin mezarından çıkarılmasının nedeni ve Hz. Peygamber'in elbisesini giydirmesinin sebebi hakkında açıklama bulunmamaktadır. Konunun netleştirilmesi amacıyla Buhârî ikinci bir rivayeti Ebû Hüreyre'den naklederek Resûlullah'ın bu işlemi onun oğlunun isteği üzerine gerçekleştirdiğini belirtmektedir.⁸² Aynî, ikinci hadisin birçok Buhârî rivayetinde Ebû Hüreyre'den aktarıldığını söylemektedir. Ancak Ebû Zerr rivayetinde ise Ebû Hârûn ismi geçmektedir. Bu durumda doğru ismin Ebû Hârûn olduğu ve tashîf sonucu Ebû Hüreyre olarak kaydedildiği ve doğrusunun da bu olduğu söylenmiştir. Ardından Ebû Hârûn'un kim olduğu konusunda eserlerde geçen farklı görüşlere yer vermiştir. Humeydî'nin (öl. 219/834) *el-Müsned* adlı eserinde kaydedilen isnadda söz konusu râvinin ismi Îsâ b. Ebî Mûsâ olarak geçer. Mizzî de bu râviyi Îsâ b. Ebî Mûsâ şeklinde açıklar. Moğultay'a göre söz konusu kişinin adı Mûsâ b. Ebî Îsâ Meysere el-Gifârî'dir.⁸³ Aynî adı geçen iki isme karşılık Moğultay'ın görüşünü tercih etmesi onun ricâl ilmindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Moğultay'ın tespitini isabetli bulan şârihler arasında İbnü'l-Mülakkın ile Kirmânî'nin de yer alması onun *Sahîhu'l-Buhârî* şerhlerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.⁸⁴ Bu şekilde senette geçen kimliği hakkında ihtilaf bulunan bir râvî hakkında Moğultay ile talebelerinin aynı görüşte olması hoca-talebe ilişkisinin şerh yazımındaki etkilerinden biri olarak görülebilir.

⁷⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 8/90. Diğer örnekler için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/265, 20/126.

⁸⁰ Örnekler için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/280, 8/232, 9/30, 10/159, 284, 11/55, 16/82, 20/219.

⁸¹ Diğer atıflar için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 3/240, 311, 9/6, 10/273 14/95, 216.

⁸² Buhârî, “Cenâiz”, 77 (No. 452).

⁸³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 8/164,165. Elimizdeki *et-Telvîh* nüshalarında bu kısım gelmemiştir.

⁸⁴ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 10/71; Şemseddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi Turasî'l-Arabî, 1401), 7/126.

Aynî'nin senet ile alakalı yaptığı atıflardan bir kısmı da muallak rivayetlerin muttasıl versiyonlarını tespiti dairdir. Bilindiği üzere klasik dönemde *Sahîhu'l-Buhârî*'nin tenkit edilmesine neden olan hatta hadis usûlü eserlerinde sahih olup olmadıklarıyla ilgili bir takım usûli kaidelerin belirlendiği muallak rivayetler⁸⁵ şârihlerin de gündemini meşgul etmiş, onlar bu tür nakillerin *Sahîhu'l-Buhârî*'nin başka yerlerinde veya diğer hadis eserlerinde muttasıl varyantlarını bulma konusunda yoğun mesai harcamışlardır. Aynî, *et-Telvîh*'te muallak hadislere dair verilen bilgilerden 29 yerde istifade etmektedir. Buhârî'nin Hasan Basrî'den (öl. 110/728) muallak olarak rivayet ettiği "*Hasta isterse iki rek'at ayakta, iki rek'atı da oturarak kılabilir.*" hadisi⁸⁶ örnek olarak verilebilir. Aynî, bu nakille ilgili *et-Telvîh*'in müellifinden: "Bu muallak rivayet, yani Hasan'dan naklen Buhârî'nin zikrettiği rivayeti Tirmizî *el-Câmi*' eserinde Muhammed b. Abdülmelik'ten, o da İbn Ebî Adî'den, o da Eş'as b. Abdülmelik'ten rivayetle Hasan'ın şöyle dediğini nakleder..."⁸⁷ şeklinde hadisin muttasıl geçtiği eseri, senedini ve metnini aktarmaktadır.⁸⁸

Metinle ilgili referanslarının içeriğini ise kelimelerin okunuşu/garîb lafızların izahı,⁸⁹ nüsha farklılığından kaynaklanan ibare çeşitliliği, hadislerden istinbât edilen ahkâm konuları⁹⁰ ve metinde geçen yer, kişi vb. hususların açıklamasına dair bilgiler⁹¹ teşkil etmektedir. Daha sonraki sayfalarda takdim edilecek grafikte de net olarak görüleceği üzere metne taalluk eden atıflar daha yoğundur. Aynî'nin, Moğultay'a dair bu alıntıları, hadis metinlerinde maksadun-nebîyi ortaya koyma noktasında katkılar sağlamıştır.

Hadislerin metinlerinde geçen kelimelerin yazılış, okunuş veya manaları konusunda âlimler bazen ihtilafa düşebilmektedirler. Söz konusu ihtilafların nedenlerinden biri de

⁸⁵ Muallak rivayetlerle ilgili bk. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 67-70; Halil İbrahim Turhan - Ayşegül Toprak, "Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sığasıyla Aktarılan Mu'allak Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 55-99.

⁸⁶ Buhârî, "Taksiru's-Salat", 20 (No. 409).

⁸⁷ Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh*, 767, 322a.

⁸⁸ Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 7/162.

⁸⁹ Örneğin "*Hibe ve Hibe'nin Faziletî*" bölümünde yer alan bir hadiste Ebû Hüreyre'den rivayetle Resûlullah "*Sütü bol olan deve ve koyun ne güzel bir hediyedir.*"⁸⁹ buyurur. Aynî rivayette geçen *السحبة* lafzının farklı okunuşu ve buna bağlı olarak kazandığı anlamlarla ilgili bilgiyi *et-Telvîh*'ten nakleder. Moğultay, bu lafzın *likha* şeklinde okunması durumunda sütü olan koyun anlamına geldiğini, *lekha* şeklinde telaffuz edilmesi halinde ise tek sağimlık sütü olan koyun anlamına geldiğini belirtir. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 13/185. Diğer örnekler için bk. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 3/139, 271, 6/67, 7/129, 8/299, 10/235.

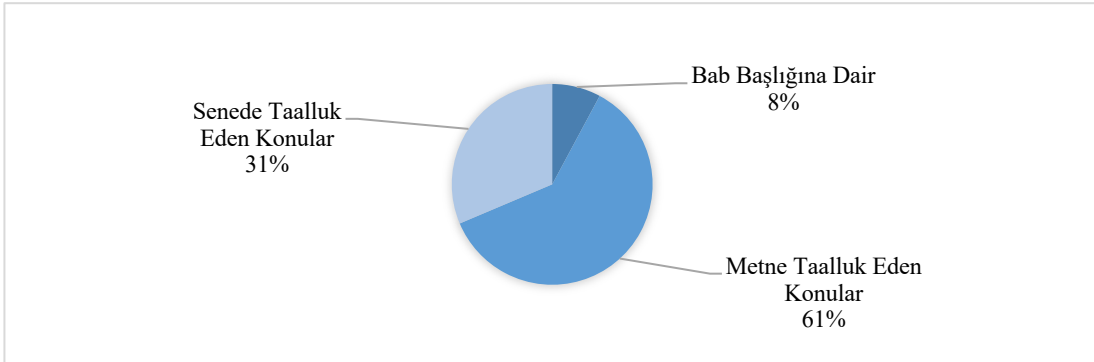
⁹⁰ Resûlullah'ın kamet getirildikten sonra mescitte bir sahâbiyle konuşmasını ve cemaat uyuklayıncaya kadar sözü uzatıp namaza durmadığını anlatan hadis buna örnek olarak verilebilir. Hadisten istifade edilebilecek bilgiler başlığı altında Aynî; Sâhibü't-*Telvîh* lakabı ile Moğultay'dan nakille İbrahim en-Nehâî (öl. 96/714), Zührî (öl. 124/742) ve Hanefilerin kametten sonra konuşmayı mekrûh olarak değerlendiklerini zikreder. Hatta Ebû Hanîfe'nin talebelerinin, müezzin "kad kâmeti's-salât" dediği anda imamın namaza başlamasının vâcib olduğu görüşünde olduklarını aktarır. Moğultay ise bütün bu görüşlere rağmen kametten sonra konuşmanın câiz olduğunu söyler. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 5/158; Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh*, 767, 74a. Diğer örnekler için bk. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 2/225, 3/299, 6/91, 11/164, 12/61.

⁹¹ Moğultay rivayetleri şerh ederken metinde geçen yer ve şahıslara dair ihtiyaç hissettiğinde ekstra bilgileri paylaşmıştır. Örnek olarak Hz. Peygamber'in ricası üzerine ashâbü's-Suffe'nin misafir edilerek karınlarının doyurulmasını konu alan hadis verilebilir.⁹¹ Aynî, hadisin metninde geçen ashâbü's-Suffe'nin, mescidin içinde garip ve miskinler için ayrılmış olan gölgelik yer olduğuna dair bilgiyi Moğultay'dan aktarmaktadır. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 5/98,99. Diğer örnekler için bk. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 8/235, 10/208, 10/171.

kelimenin diğer nüshalarda çeşitli şekillerde kaydedilmesidir. Moğultay da şerhini kaleme alırken değişik nüshalardan da yararlanmış ve eserinde nüsha farklılıklarına değinmeye ayrı bir önem vermiştir. Aynî de bu bilgileri alıntılama özen göstermiştir. “Tavaf Esnasında Konuşma” bâbında “*Peygamber (sav) Kâbe’yi tavaf ederken, elini diğer bir insanın eline bir kayış veya ipe ya da bunların dışında bir şeyle bağlamış bir kimsenin yanından geçti. Peygamber (sav) kendi eliyle bu bağı kopardı. Bundan sonra da: “Onun elinden tutarak tavaf et! buyurdu.”*”⁹² hadisi bulunmaktadır. Metnin son kısmında قدہ بيده lafzı yer almaktadır. Aynî, bu ifadenin yazımı ve okunuşu konusunda ihtilaf bulunduğu bahseder. Aynî, *et-Telvîh*’in müellif nüshasında bu ifadenin *خذ بيده* “Onu eliyle götür.” şeklinde kaydedildiğini söyler.⁹³

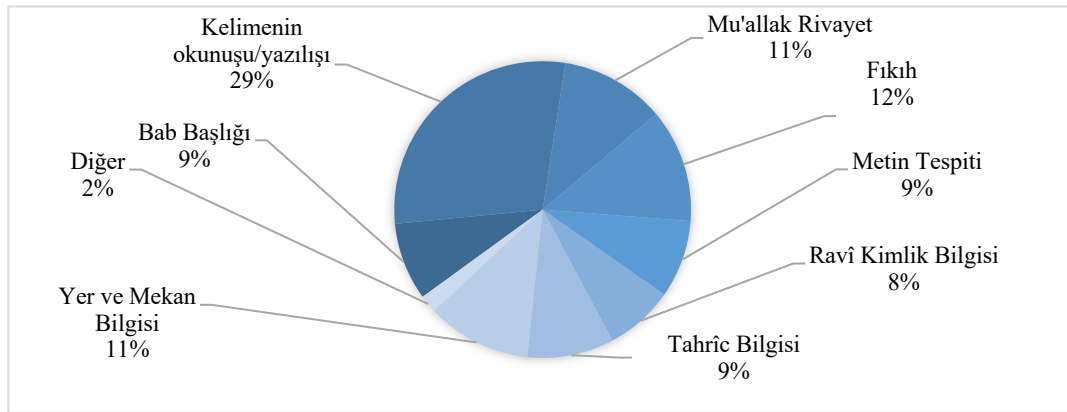
Buraya kadar örnekleriyle anlattığımız atıfların içeriğiyle ilgili iki grafik hazırlanmıştır. İlk grafik genel bir kategorizedir ve “bâb başlığına”, “isnada” ve “metne” taalluk eden atıf oranlarını yansıtır:

Grafik 3.5. Aynî’nin Yaptığı Atıfların Genel Dağılımı

İkincisi olan alt başlıklara göre atıf oranları ise şu grafikte gösterilmiştir:

Grafik 3.6. Aynî’nin Moğultay’ı Zikrettiği Yerlerdeki Detaylı Konu Dağılımı

⁹² Buhârî, “Hac”, 65 (No. 511).

⁹³ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 9/264. *et-Telvîh*’in günümüze gelen kısmında burası bulunamamıştır.

Aynî'nin Moğultay'dan yaptığı iktibasların büyük bir kısmı metinle alakalı konuları kapsamaktadır. Bu alıntılar arasında özellikle kelimelerin doğru okunuşu ve yazılışıyla alakalı atıfların öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca bâb başlığı ve hadislerin muttasıl rivayetlerinin tespiti gibi konularda da Moğultay'ın Aynî'nin metnine önemli katkısının olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynî'nin atıfların sayısının fazlalığı ve konu çeşitliliği, *et-Telvîh*'in hadis ilmi ve şerh edebiyatı alanında kendisine müracaat edilen kaynak bir eser olduğunu gösterir.

Aynî'nin *et-Telvîh*'e atıfta bulunma amacı Moğultay'a katılma, onu tenkit etme ve ona yöneltilen eleştirileri savunma olmak üzere üç kategoride incelendi. Moğultay'a katılma olarak ifade edilen ilk grupta Aynî, konuyu Moğultay'dan yaptığı atıflarla açıklamakta, meseleyi bu iktibaslarla ortaya koymaktadır. Aynî'nin herhangi bir itirazda bulunmadığı iktibasları da bu sınıfa dâhil edildi. Çünkü bir müellifin, iştirak etmediği bir kanaati naklettikten sonra herhangi bir eleştiride bulunmaması ilmî açıdan isabetli bir yöntem değildir.

Aynî, Moğultay'dan aktardığı bilgilere katıldığını ifade ettiği noktaların aksine onun görüşlerini eleştirerek onunla aynı fikri paylaşmadığına dair açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁴ Bu amaçla yapılan atıf sayısı tespit edilebildiği kadarıyla yedidir. Örneğin Buhârî, Hasan Basrî'den gelen “Hasta isterse iki rek’atı ayakta, iki rek’atı da oturarak kılabilir.” rivayetini muallak olarak zikreder. *et-Telvîh*’te bu hadisin senedinin Tirmizî'nin *el-Câmi* eserinde zikredildiği bilgisi yer almaktadır.⁹⁵ *el-Câmi*'de Moğultay'ın kastettiği hadis “Kişi dilerse nafil namazını ayakta, oturarak veya yatarak kılabilir.” rivayetidir.⁹⁶ Ancak Aynî, bu hadisin konusunun muallak rivayetten farklı olduğunu söyler. Bunu anlamanın çok zor olmadığını, ayrıca düşünen bir kişinin bu farklılığı anlayacağını ifade ederek Moğultay'ı eleştirmesi⁹⁷ ise Aynî'nin tenkit üslûbunun sert olduğunu göstermektedir.

Tenkit etme amacı ile zikrettiği yerlerin bazılarında özellikle *ذهل مغلطاي* Moğultay *şaşırdı* ifadelerini kullandığı görülmüştür.⁹⁸ Bu ifadeyle eleştiri yaptığı yerlere örnek olarak “Şüphesiz güneş ile ay Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Bunlar hiçbir kimsenin ölümünden dolayı tutulmazlar. Yüce Allah bu âyetle kullarını korkutur.” hadisi verilebilir. Moğultay,

⁹⁴ Aynî'nin Moğultay'ın görüşlerini tenkit ettiği konuların diğer örnekleri için bk. Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 3/250, 3/260, 3/271, 4/4, 7/282, 8/40, 12/215, 14/48, 16/132.

⁹⁵ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 7/162.

⁹⁶ Tirmizî, “Salat”, 61.

⁹⁷ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 7/162.

⁹⁸ Bu yerler için bk. Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 7/78, 7/280, 19/29.

Eş'as'ın Hasan'dan aktardığı hadisi bahsedilen rivayete mütâbisi olarak zikreder ve mütâbi naklin metninde de *Yüce Allah bu âyetle kullarını korkutur* ifadesinin geçtiğini belirtir. Ancak Aynî, Moğultay'ın mütâbi olarak aktardığı hadisin sonunda mezkûr kısmın bulunmadığını söyler ve “*et-Telvîh* eserinin müellifi burada şaşırıldı” diyerek Moğultay'ın hatasını tespit eder.⁹⁹ Bu tür yerlerde genelde Aynî, ilk olarak Moğultay'ın görüşünü aktarır. Sonrasında da bu veya benzeri lafızlarla onu eleştirir. Tenkidinin ardına ise niçin onun görüşüne katılmadığını açıklar.

Aynî'nin iktibaslarındaki amaçlarından biri de Moğultay'ın görüşünü desteklemek ve ona tevcih edilen tenkitlere karşı onu savunmaktır. İbn Hacer'in- '*Umdetü'l-kârî*'de tespit edildiği gibi- Moğultay'ı savunduğuna dair bir ifadeye rastlanmadığı vurgulanmalıdır. Tam aksine İbn Hacer, Moğultay'a yönelttiği eleştirileriyle ön plana çıkmaktadır.

Aynî'nin kimi tenkitlerine karşı Moğultay'ı savunduğu isimler arasında İbn Hacer yer almaktadır. Hatta Aynî, İbn Hacer'in doğrudan Moğultay'ın adını vererek eleştirmesini doğru bulmamakta; bunu saygısızlık olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁰ Aynî, Moğultay'ın adını vererek yaptığı atıfların beşinde onu İbn Hacer'in eleştirilerine karşı savunmaktadır.¹⁰¹ İbn Hacer'in tenkidine karşı Aynî'nin takındığı tavrı yansıtan bir örnek şu şekildedir:

Buhârî, Ma'mer'in el-Ahzâb sûresinin 33. ayetinde geçen *et-teberrüc* kelimesinin kadınların güzelliklerini teşhir etmesi manasına geldiğine dair görüşüne yer verir. İbn Hacer, Moğultay ve onu taklit edenler, Buhârî'nin [Ma'mer diyerek] Ma'mer b. Râşid'i kastettiği vehmine kapıldıklarını söyler ve bunun kaynağı olarak da Abdürrezzâk'ın (öl. 211/826-27) tefsirinde Ma'mer'den yaptığı rivayeti gösterir. Doğrusunun ise Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824 [?]) olduğunu ifade eder.¹⁰² Aynî ilk olarak İbn Hacer'in tenkit üslubunu eleştirir ve “Biri/bazıları şöyle dedi” yerine bir kişinin isminin verilerek tenkit edilmesini “sû-i edep” ifadesiyle nitelendirerek etik olmadığını ifade eder. Aynî, “*Şeyh* Alâuddin Moğultay, Ma'mer b. Râşid dememiştir. O sadece *bu hadisi Abdürrezzak, Ma'mer'den rivayet etti* demiştir. Ayrıca *tefsirinde* diye bir ifade de kullanmamıştır.” diyerek yukarıdaki iddiaların asılsız olduğunu belirtir.¹⁰³ Kanaatimizce Aynî'nin İbn Hacer'i sû-i edeb olmakla

⁹⁹ Aynî, '*Umdetü'l-kârî*, 7/78.

¹⁰⁰ Aynî, '*Umdetü'l-kârî*, 19/117, 23/51.

¹⁰¹ Bu yerlere örnek olarak: Aynî, '*Umdetü'l-kârî*, 6/101, 7/266, 9/264, 10/284, 11/49, 20/151.

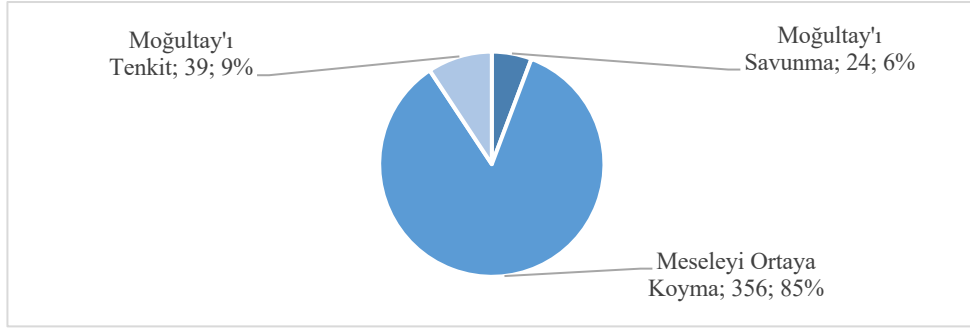
¹⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/519.

¹⁰³ Aynî, '*Umdetü'l-kârî*, 19/117.

itham etmesi, ilmî tenkit üslubuna uygun düşmemekle birlikte bir iktibasî aslî kaynağa müracaat ederek kontrol etmesi açısından da şerhçiliğindeki titizliğine işaret etmektedir.

Aynî'nin “meseleyi ortaya koyma”, “Moğultay'ı savunma” ve “Moğultay'ı tenkit” şeklinde ifade ettiğimiz atıf amaçlarının oranlarını göstermek amacıyla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:

Grafik 3.7. Aynî'nin Moğultay'a Atıfta Bulunma Amaçlarının Oranları

Bu grafiğe göre Aynî'nin eserini yazarken daha ziyade meseleyi ortaya koyma amacıyla *et-Telvîh*'i kullanmıştır. Bir şârihin Moğultay'ı yeri geldiğinde tenkit etmesi bazen de başka bir şârihin eleştirilerine karşı onu savunması, görüşlerinin taassuptan öte ilmî bir düzlemde ele alınıp incelendiğine, eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirildiğine yorumlanabilir. Ayrıca Aynî'nin Moğultay'ı bir yandan iktibaslar yapmak suretiyle otorite olarak kabul etmesi, bir taraftan da ihtiyaç duyduğu yerlerde eleştiri yapmaktan geri durmaması, hadis-şerh geleneğindeki sürekli bir ilerleme ve derinleşme çabasının bir yansıması olarak düşünülebilir.

5. Moğultay'ın *et-Telvîh* Şerhinin Diğer Hadis Şerh Kültürlerine Etkisi

Moğultay'a yaptığı atıfların sayısal olarak kayda değer bir orana ulaşması sebebiyle çalışmamıza konu olan ve şerhleri incelenen müellif profilinin bölge olarak Kahire merkezli Mısır havzasında sınırlı kaldığı dikkat çekmektedir. Moğultay'ın şerhlerinin bu civar dışında başka hadis-şerh geleneklerine etkisinin araştırılması, kaynaklık değerinin daha geniş kapsamda ele alınmasına yardımcı olacaktır. Bunun için Hanefî merkezli iki ekolde kaleme alınan şerhlerden bazılarına göz atılmıştır.

5.1. Hint Alt Kıtası Şerhleri

Hint alt kıtası, Hanefî kültürünün yaygın olduğu bir bölgedir. 700'lü yıllarda bu coğrafyanın Müslüman olmaya başlamasıyla birlikte Hanefî mezhebi kıtada hâkim mezhep

konumuna gelmiştir. Bu dönemden itibaren bölgedeki âlimler özellikle fıkıh ve hadis alanlarında önemli çalışmalar yapmışlardır. Moğultay'ın etkisiyle ilgili araştırmalar yapmak, özellikle bu coğrafyada kaleme alınan hadis şerhleri içerisinde onun katkılarını incelemek önemlidir. Moğultay'ın, Hanefî kültürünün yaygın olduğu bu bölgede yazılmış hadis şerhleri üzerindeki etkisi hem mezhep literatürü hem de genel şerh edebiyatı açısından anlaşılması gereken bir konudur. Özellikle hadis şerh literatürüne sağladığı katkılar ve bunların Hanefî geleneği içindeki yeri daha detaylı bir şekilde araştırılabilir. Bu çalışmalar, Moğultay'ın fihhi görüşlerinin, hadis anlayışının bu coğrafyadaki ilmî anlayışa etkisini anlamak için önemli bir kaynak olabilir.

Dijital hadis programlarında yapılan taramalarda 19. yüzyıl Hint alt kıtasında kaleme alınmış şerhlerde Moğultay ve şerhine dair yeterli bir veriye ulaşılamamıştır. Mevcut alıntılar ise nicelik ve nitelik bakımından sınırlı bir alanda kalmıştır. Bu taramalar sonucunda bazı şârihlerin eserleri incelenmiş ve konu ile ilgili bulguların yetersizliğini göstermek amacıyla burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

Diyûbend medreselerinde eğitim almış ve hayatının ilerleyen yıllarında bu medreselerde müderrislik yapmış olan Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî'nin (öl. 1852-1927) hayatının sonlarına doğru yazdığı büyük bir hacme sahip olan *Bezlü'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd* şerhi incelemeye alınmıştır. Bu eserde Moğultay'dan yapılan toplam sekiz alıntı "Moğultay", "Sâhibü't-Telvîh" ve "İmam Alâuddin" lafızlarıyla yapılmıştır. Fıkıh ve ricâl alanlarında bu atıfların yapıldığı gözlemlenmiştir.¹⁰⁴

Hindistan'ın önemli hadis âlimlerinden biri olan Şemsülhak Azîmâbâdî'nin (1857-1911) *Sünen-i Ebî Dâvûd*'a yazdığı 'Avnü'l-ma'bûd şerhi taranmış ve Moğultay'a ve eserine iki yerde rastlanmıştır. Bu yerlerden birisi fıkıh ile alakalı iken diğer atıf kelime harekelemesi ile ilgilidir.¹⁰⁵

Bu konuda taranan diğer bir şerh ise söz konusu bölgede fıkıh ve hadis alanındaki çalışmalarıyla bilinen Hanefî âlimi Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî'nin (öl. 1875) derslerinde öğrencileri tarafından kaleme alınan *Feyzü'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* adındaki şerhidir. İnceleme sırasında *Moğultay* ismine üç defa rastlanmıştır. Keşmirî yaptığı bu alıntılarda Sirâceddin Bulkûnî'nin Moğultay'ın talebesi olduğunu belirtmek için bu ismi

¹⁰⁴ Halil Ahmed Sehârenpûrî, *Bezlu'l-Mechûd* (Hindistan: Şeyh Ahmed en-Nedvî İsmâmî Araştırmalar Mekezi, 1467), 2/2/102, 506, 4/464, 5/348, 5/588.

¹⁰⁵ Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî el-Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd* (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415), 1/267, 10/352.

kullanmıştır. Diğer iki kullanım ise fıkıh ve tahrîc bilgisi paylaşma konusuna dair atıflardan ibarettir. Keşmirî'nin *el-'Arfüş-şezî 'alâ Câmi'î't-Tirmizî* şerhinde Moğultay ismine "Alâuddîn Moğultayî" ifadesi ile siyer ve tahrîc bilgisi konusunda iki atıf bulunmaktadır.¹⁰⁶

Bu şerhler dışında Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî'nin (öl. 1865-1935) *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'î't-Tirmizî* adlı eseri taranmış olup açık bir şekilde Moğultay'dan yapılan herhangi bir iktibasa rastlanmamıştır.¹⁰⁷ Hint alt kıtasında kaleme alınan dışında Moğultay'dan veya eserinden iktibaslarda birçok âlim bulunmaktadır. el-Mektebetü's-Şâmile, Mevsû'atü Sahîhi'l-Buhârî gibi hadis şerhlerine dijital olarak ulaşma imkanı sunan programlar aracılığıyla yapılan tarama sonucunda başka müelliflerinde eserlerinde Moğultay'a işaret ettiği tespit edilmiştir. Bu araştırma sonucunda bu eserlerin bir kısmının burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

5.2. Moğultay'a Atıfta Bulunan Diğer Hadis Şârihleri

Şemseddin el-Kirmânî *el-Kevâkibü'd-derârî* eserinde,¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn ed-Demâmînî (öl. 827/1424) *el-Mesâbih 'ale'l-Câmi'î's-sahîh*'inde,¹⁰⁹ Muhammed b. Abdüddâim Birmâvî (öl. 831/1428) *el-Lâmi' u's-sabîh 'ale'l-Câmi'î's-sahîh* şerhinde,¹¹⁰ Emîr es-San'ânî'nin (öl. 1182/1768) *et-Tenvîr şerhu Câmi'î's-sagîr*¹¹¹ kitabında olmak üzere daha birçok âlim İbn Hacer ve Aynî dışında Moğultay'a yaptıkları atıf miktarları ile öne çıkmaktadırlar. Aynı zamanda Çağdaş hadis şerhlerinden olan *el-Bahr'ül-muhitü's-Seccâc fî şerhi Müslim Bin Haccâc* ta da¹¹² Moğultay'a çokça gönderme yapıldığı gözlemlenmektedir.

Bu eserlerin yanı sıra Süyûtî (öl. 911/1505) tarafından yazılan *Tenvîrü'l-Havâlik* şerhinde,¹¹³ İbn Raslan er-Remlî (öl. 844/1441) *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* eserinde ve bunlar dışında daha burada zikredilmeyen birçok eserde şârihler -alıntı miktarı az olsa bile- Moğultay'ın isminden veya şerhinden bahsetmektedirler.

¹⁰⁶ Muhammed Enver el-Keşmîrî, *el-'Arfüş-şezî 'alâ Câmi'î't-Tirmizî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1428/2007), 2/323, 3/22.

¹⁰⁷ Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'î't-Tirmizî* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1410).

¹⁰⁸ Kirmânî, 24/163, 234.

¹⁰⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî ed-Demâmînî, *el-Mesâbih 'ale'l-Câmi'î's-sahîh* (Suriye: Dar'ün-Nevâdir, 1430), 2/75, 3/320, 5/36.

¹¹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî Birmâvî, *el-Lâmi' u's-sabîh 'ale'l-Câmi'î's-sahîh* (Suriye: Dar'ün-Nevâdir, 1433).

¹¹¹ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu Câmi'î's-sagîr*, nşr. Muhammed İshak Muhammed İbrahim (Riyâd: Mektebetü Dâru'l-İslamiyye, 1432).

¹¹² Âdem b. Musa El-Etyobî, *El-Bahr'ül-muhitü's-Seccâc fî şerhi Müslim Bin Haccâc* (Riyâd: Daru İbni'l-Cevzî, 1436).

¹¹³ Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik 'alâ Muvatta'î Mâlik* (Mısır: el-Mektebetü't-Tecâribetü'l-Kübrâ, 1389).

Sonuç

Hadis şerhleri, rivayetlerin değerlendirilmesi ve yorumlanmasıyla ilgili bilgi müktesebatını okuyuculara aktaran metinlerdir. *Sahîhu'l-Buhârî*'ye yönelik şerh çalışmaları farklı ilmî geleneklerden gelen şârihler tarafından yapılmıştır. Bu eserlerin teşekkülünde ve gelişiminde, geçmiş dönemlerdeki hadis çalışmalarının önemli bir etkisi olmuştur. Memlûkler döneminde, hadis ilminde yoğun ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü Kahire'de yetişen Hanefî hadis şârihlerinden Moğultay b. Kılıç, *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine *et-Telvîh* şerhini yazmıştır. Bu eserin sonraki dönem şerhlerindeki referans değerini daha iyi anlamak için hadis şerh literatürünün gelişimine olan katkısı değerlendirilmiş ve kendisine yapılan atıflar incelenmiştir. Yapılan bu inceleme *et-Telvîh*'in kısa sürede sonraki dönem şerh çalışmalarını etkilemeye başladığını göstermiştir. Moğultay'ın şerhi, kendisinden sonraki şârihler tarafından sıkça müracaat edilen hatta tartışmalara sebep olacak kadar hadis şerh literatürünün gündemini belirleyici bir eser haline gelmiştir.

et-Telvîh'in sonraki dönemlere etkisinin boyutu şerhler arasında değişkenlik göstermektedir. İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh* eserinde doğrudan “Moğultay” adı ile toplam 13 yerde alıntı yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu atıfların dışında dolaylı olarak *Fethu'l-bârî* ve *Umdetü'l-kâri* şerhlerinde Moğultay ile aynı görüşleri eserinde zikrettiği tespit edilen 46 iktibas bulunmaktadır. Bu alıntıların konu dağılımı çeşitliliğini korurken isnad ile alakalı konular öne çıkmaktadır. İbnü'l-Mülakkın hocası Moğultay'ın şerhinde etkilenmiş ve doğrudan veya dolaylı olmak üzere eser miktarda atıfta bulunmuştur. Onun Moğultay'dan alıntı sayısını çok olması ve genelinde benzer görüşlere sahip olması hoca-talebe münasebetinin hadis şerhinin oluşumuna etkisinin nasıl olabileceğini gözler önüne sermektedir.

Fethu'l-bârî şerhinde Moğultay'a toplam 104 atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Bu atıfların çoğunluğunda yalın halde Moğultay ismiyle alıntı yapılmaktadır. Bu üslûbu nedeniyle de eleştirilmiştir. Bu iktibasların bir kısmında ise “*et-Telvîh*”in müellif nüshasında gördüm/okudum.” ifadesi ile *et-Telvîh*'in müellif nüshasını incelediğini ifade etmektedir. İbn Hacer'in Moğultay'dan iktibas ettiği mesele yelpazesi farklılığını muhafaza ederken *et-Tavzîh* te olduğu gibi senetle ilgili mevzular ön plana çıkarken muallak rivayetlerin muttasıl senedlerinin belirlenmesi ve râvîlerin kimlik bilgileriyle ilgili alıntılardaki yoğunlukta dikkat çekmektedir. Farklı bir mezhebe mensup olan ve daha sonraki dönemde aynı coğrafyada

yaşamış İbn Hacer'in Moğultay'dan iktibaslarının fazla olması *et-Telvîh*'in bölgede etkisinin hala devam ettiğini ve şerh kitabı olarak itibar gördüğünü ortaya koymaktadır. İbn Hacer Moğultay'a atıflarının çoğunda onu eleştirmiştir. *et-Telvîh*'e böyle bir yaklaşımda bulunması mezhep faktöründen olabilir.

Umdetü'l-kârî'de Aynî, Moğultay'a yaptığı 419 atıfta daha çok *et-Telvîh*'in yani eserin ismi üzerinden alıntılama yapmaktadır. Aynî, diğer iki müelliften daha sık bir şekilde Moğultay'a atıfta bulunmuştur. Aynî Moğultay'dan alıntılarında onun görüşüne katılma ve Moğultay'a yöneltilen tenkitlere cevap verme gibi amaçlar gütmektedir. İbn Hacer'in eleştirilerine bir tepki veya mezhepsel bir savunu bunun nedenlerinden olabilir. Onun iktibaslarının çoğunluğunu ise kelimelerin okunuşu ve yazılışıyla ilgili atıflar başta olmak üzere metne taalluk eden konulara dair alıntılar oluşturmaktadır. Sayıca diğerlerinden fazla orana ulaşması ve konu yelpazesinin çeşitli olması Moğultay'ın Aynî'nin metnine kayda değer bir oranda katkısının olduğunu göstermektedir. Dokuzuncu asır Memlûkler döneminde Mısır bölgesinde *et-Telvîh*'in etkisi sadece birkaç şârih ile sınırlı kalmamıştır. Yazıldığı dönemde ve kendi coğrafyasında mezhep fark etmeksizin çeşitli konularda ve değişik amaçlarla ilgileri üzerine çekmiştir. Moğultay'a bu dönemde ve bölgede gösterilen ilgi, 19. yüzyıl Hint alt kıtasındaki şerhlerde görülmemiştir. Bunun nedeni farklı coğrafya ve uzak zaman dilimi olabilir. Netice itibariyle *et-Telvîh*, kaleme alındığı tarihten itibaren kısa bir süre sonra kaynak olarak kullanılmaya başlanmış; Memlûkler döneminin en önemli hadis şerh çalışmalarına çeşitli konu başlıklarında önemli bir referans kaynağı olmuştur. tasarlanabilir.

Kaynakça/Reference

- Âdem b. Musa El-Etyobî. *el-Bahr'ül-muhitü's-Seccâc fî Şerhi Müslim Bin Haccâc*. Riyâd: Daru İbni'l-Cevzî, 1436.
- Ahmed Hâc, Abdurrahman Muhammed. *el-Hâfız Moğultây ve cühûdühu fî'İlmi'l-hadîs*. Suudi Arabistan: Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1419.
- Alhila, Nour. *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd. *Umdetu'l-kârîşerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî. *'Avnü'l-ma'bûd*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1415.
- Bilen, Mehmet. "Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer El-Askâlânî". Şarkiyat 2 (Kasım 2009), 50-66.
- Birmâvî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askâlânî. *el-Lâmi' u's-sabîh 'ale'l-Câmi' i's-sahîh*. Suriye: Dar'ün-Nevâdir, 1433.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi' u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Halku ef'âli'l-'ibâd*. nşr. Abdurrahman 'Umeyra. Cidde: Dârü 'Ukâz, 1398.
- Demâmînî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn el-İskenderî. *el-Mesâbîh 'ale'l-Câmi' i's-sahîh*. Suriye: Dar'ün-Nevâdir, 1430.
- Gürânî, Şemseddin Ahmed b. İsmâil el-. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*. 11 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1429.
- Halil Ahmed Sehârenpûrî. *Bezlu'l-mechûd*. Hindistan: Şeyh Ahmed en-Nedvî İsmâmî Araştırmalar Merkezi, 1467.
- İbn Abdülmâcid, Fahd b. Muhammed. *Menhecü Moğultay fî Şerhihi li-Süneni İbn Mâce*. Suudi Arabistan: Câmiatü'l-Melik es-Suud, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askâlânî. *Fethu'l-bârîşerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 14 Cilt. Dımaşk: Darü'l-Feyhâ', 1421.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askâlânî. *Fethu'l-bârîşerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Bâz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1960.
- İbn Hammûd, Yûsuf b. Abdullah. "Menhecü'l-İmâm el-Hâfız Alâuddîn Moğultay el-Hanefî fî şerhihi li Sünen-i İbn Mâce", *Mecelletü'l-kıraat ve'l-ma'rife* (Eylül 2010), 142-185.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*. nşr. Muhammed Abdürreşîd. 2 Cilt. Beyrut: Kütübü's-Sekâfî, 1997.

- İbnü'l-Mülakkın, Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi' i's-sahîh*. 36 Cilt. Dimeşk: Daru'n-Nevâdir, 1429.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. nşr. Nûruddin 'Itr. Dımaşk, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406.
- Kandemir, M. Yaşar. "Moğultay b. Kılıç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/229-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Hadis Şerh Literatürü I*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Keşmîrî, Muhammed Enver. *el-'Arfüş-şezî 'alâ Câmi' i't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Kirmânî, Şemseddin Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi Turasi'l-Arabî, 1401.
- Kur'ân-ı Kerim Meâli. çev. Muzaffer Şahin- Halil Altuntaş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*. Pakistan: Pakistan Kütüphaneleri, 0b-242a. <https://www.bukhari-pedia.net/book/tlwih>
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*. Londra: Britanya Müzesi, 14160, 242b-393a. <https://www.bukhari-pedia.net/book/tlwih>
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*. Londra: Britanya Müzesi, 14160, 393b-558a. <https://www.bukhari-pedia.net/book/tlwih>
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*. Türkiye: Süleymaniye Kütüphanesi, 558b-886a. <https://www.bukhari-pedia.net/book/tlwih>
- Mübârekpûrî, Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi' i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellah İsmâîl. *et-Tenvîr şerhu Câmi' i's-sagîr*. nşr. Muhammed İshak Muhammed İbrahim. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü Dâru'l-İslamiyye, 1432.
- Süyûtî, Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tenvîrü'l-havâlik 'alâ Muvatt'i Mâlik*. 2 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Tecâribetü'l-Kübrâ, 1389.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *el-Câmi' u's-sahîh*. nşr. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1419.
- Tozlu, İbrahim. *Moğultay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Nizâmiye Akademi, 2017.

- Tozlu, İbrahim. “Özellikleri ve Metodu İtibari ile İbn Mâce’nin İlk Şerhi el-İ’lâm”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* (Ocak 2017), 38-64.
- Turhan, Halil İbrahim. “Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu”. *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî Bir Memlûk Alimi Portresi*. ed. Sezai Engin - M. Fatih Yalçın. İstanbul: Siyer Akademi, 2021.
- Turhan, Halil İbrahim - Toprak, Ayşegül. “Sahîh-i Buhârî’de Temrîz Sîgasıyla Aktarılan Mu’allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 55-99. <https://doi.org/10.21054/deuifd.450901>
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Yıldız, Güllü. *Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Yıldız, Güllü. *Siyerde Şerh-Haşiye Geleneği: Moğultay b. Kılıç Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.